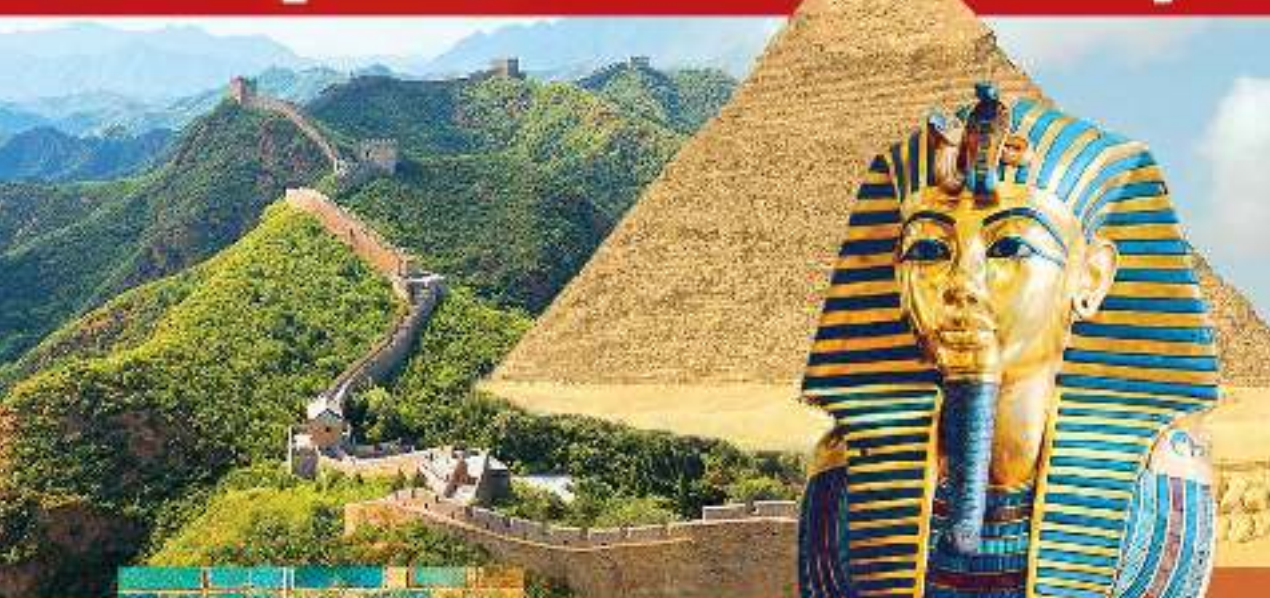

ГІСТОРЫЯ

Старажытнага свету

частка 1

5

ХРАНАЛАГІЧНАЯ ТАБЛІЦА

ПЕРШАВЫТНАЕ ГРАМАДСТВА

Больш за 3 млн гадоў назад	З'яўленне чалавекападобнай малпы
Больш за 2 млн гадоў назад	Вылучэнне чалавека з жывёльнага свету — чалавек умелы і з'яўленне першых каменных прылад працы
1,5 млн гадоў назад	З'яўленне чалавека прамахадзячага
Каля 300 тыс. гадоў назад	З'яўленне неандэртальца
Больш за 40 тыс. гадоў назад	З'яўленне ў Еўропе чалавека сучаснага віду — крананьёнца (чалавек разумны)
Каля 12 тыс. гадоў назад	Адступленне ледавіка
10 000—8000 гадоў да н. э.	Узнікненне земляробства і жывёлагадоўлі

Старажытнаегіпецкія збудаванні. Вялікі Сфінкс. Піраміды

СТАРАЖЫТНЫ ЕГІПЕТ

Канец чацвёртага тысячагоддзя да н. э.	Узнікненне дзяржаў у даліне Ніла
Каля 3000 года да н. э.	Аб'яднанне Ніжняга і Верхняга Егіпта ў адзіную дзяржаву
XV стагоддзе да н. э.	Праўленне Тутмаса III
XIV стагоддзе да н. э.	Праўленне Эхнатона
XIII стагоддзе да н. э.	Праўленне Рамзеса II
Каля 1258 года да н. э.	Заклучэнне мірнага дагавора паміж егіпцянамі і хетамі
VI стагоддзе да н. э.	Заваяванне Егіпта Персіяй

СТАРАЖЫТНАЯ МЕСАПАТАМІЯ

Канец чацвёртага тысячагоддзя да н. э.	Узнікненне першых гарадоў-дзяржаў у даліне Тыгра і Еўфрата
Канец чацвёртага тысячагоддзя да н. э.	Узнікненне пісьменнасці ў Міжрэччы
XXIV стагоддзе да н. э.	Праўленне акадскага цара Саргона
Пачатак другога тысячагоддзя да н. э.	Узнікненне горада-дзяржавы Ашур
1792—1750 гады да н. э.	Праўленне вавілонскага цара Хамурапі
VII стагоддзе да н. э.	Росквіт Асірыі
612 год да н. э.	Падзенне Ніневіі
605—562 гады да н. э.	Праўленне Навухаданосара ў Вавілоне

ГІСТОРЫЯ

Старажытнага свету

Вучэбны дапаможнік для 5 класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай мовай навучання

Пад рэдакцыяй прафесара
У. С. Кошалева

У 2 частках
Частка 1

Данушчана
Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь

Мінск «Народная асвета» 2019

Правообладатель Народная асвета

УДК 94(3)(075.3=161.3)
ББК 63.3(0)3я721
Г90

Аўтары часткі:

У. С. Кошалеў («Ад аўтараў», § 1—7, 8, 9—14, 20, 22, 23, 28, 29, «Слоўнік гістарычных тэрмінаў і паняццяў», «Храналагічная табліца»; А. В. Перзашкевіч (§ 8, 15, 16, 19, 21, 24, 25); А. А. Прохараў (§ 17, 18, 26, 27); В. Г. Жураўлевіч (метадычныя матэрыялы)

Пераклад з рускай мовы *К. І. Чэрнікавай*

Рэцэнзенты:

кафедра ўсеагульнай гісторыі ўстановы адукацыі «Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна (кандыдат гістарычных навук, дацэнт *А. І. Паіковіч*); настаўнік гісторыі першай кваліфікацыйнай катэгорыі дзяржаўнай установы адукацыі «Гімназія № 4 г. Гродна» *Д. У. Люцік*; доктар гістарычных навук, прафесар, загадчык кафедры гісторыі старажытнага свету і сярэдніх вякоў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта *В. А. Фядосік*; настаўнік гісторыі і грамадазнаўства вышэйшай кваліфікацыйнай катэгорыі дзяржаўнай установы адукацыі «Гімназія № 3 г. Бабруйска» *І. В. Лазаковіч*

Умоўныя абазначэнні:

Успомніце.

Пытанні і заданні, на якія неабходна адказаць пры падрыхтоўцы дамашняга задання.

Спасылка на матэрыялы, якія змяшчаюцца ў хрестаматыі (Хрестоматія / О. В. Забельнікова, С. А. Кудрявцева. Мозырь: Белый ветер, 2015).

QR-коды: праверка ведаў пры дапамозе смартфона або планшэта.

Пошукавая дзейнасць. Пытанні і заданні, якія патрабуюць прыцягнення дадатковых крыніц інфармацыі (даведнікаў, энцыклапедый, рэсурсаў сеткі Інтэрнэт).

Дадатковая інфармацыя для дапытлівых.

Цікавыя звесткі пра падзеі і людзей, вытрымкі з гістарычных дакументаў і пытанні, якія дапамогуць разабрацца ў тэме.

Вы даведаецеся. Вылучаецца галоўнае, што вы павінны засвоіць з тэксту параграфа.

ISBN 978-985-03-3089-5 (ч. 1)
ISBN 978-985-03-3088-8

© Чэрнікава К. І., пераклад на беларускую мову, 2019

© Афармленне. УП «Народная асвета», 2019

Ад аўтараў

Дарагія сябры!

Запрашаем вас ажыццявіць займальнае падарожжа ў часе. Разам з настаўнікамі вы пабываеце на першабытнай стаянцы і зазірняце ў скарбніцы фараонаў. Даведаецеся, як шматлікія народы старажытнасці сеялі хлеб, вынаходзілі прылады працы, узводзілі гарады, палацы і храмы, стваралі пісьменнасць. Вы пазнаёміцеся з поглядамі вучоных і мысліцеляў, захопіцеся цудоўнымі творамі архітэктараў і скульптараў.

Перад вамі вучэбны дапаможнік па гісторыі Старажытнага свету. Першая частка кнігі прысвечана гісторыі першабытнага грамадства, Старажытнага Усходу і Старажытнай Амерыкі. У другой частцы вы пазнаёміцеся з гісторыяй Старажытнай Грэцыі і Старажытнага Рыма.

Прачытайце ўважліва змест у канцы вучэбнага дапаможніка. Ён пазнаёміць вас з назвамі раздзелаў, глаў і параграфав. Асноўная частка параграфа — гэта вучэбны тэкст. У ім змяшчаецца самая важная інфармацыя пра падзеі і факты, якія вам давядзецца вывучыць. Звяртайце ўвагу на шрыфтавыя вылучэнні. Самыя важныя словы, даты, імёны, якія абавязкова трэба запомніць, вылучаны *пайтлустым курсівам*, астатнія — *курсівам*. Курсівам вылучаны таксама вынікі — асноўныя думкі кожнага параграфа.

Адказы на пытанні пад рубрыкай «Успомніце» дапамогуць вам больш усвядомлена вывучаць новы матэрыял. Выконваючы заданні і адказваючы на пытанні, зможаныя

ў параграфу і пасля яго, пад ілюстрацыямі, выказвайце сваё меркаванне, а не проста завучвайце і запамінайце тэкст. Не на ўсе пытанні можна знайсці гатовыя адказы ў вучэбным дапаможніку. Разважайце, выказвайце здагадкі, абапіраючыся на вашы веды, абмяркоўвайце прачытанае з аднакласнікамі.

Дзякуючы гістарычным картам вы даведаецеся, дзе знаходзіліся краіны і гарады, размяшчаліся народы, як змяняліся межы дзяржаў. Карты зробіць матэрыял урока больш даступным і зразумелым.

Ілюстрацыі дадуць вам нагляднае ўяўленне пра гістарычныя падзеі і дапамогуць мысленна перанесціся ў тую ці іншую эпоху. У вучэбным дапаможніку ёсць слоўнік гістарычных тэрмінаў і паняццяў, а таксама храналагічная табліца, якая дапаможа лепш запомніць самыя важныя падзеі. Табліца змяшчаецца на форзацах.

Кожны раздзел адкрываецца рубрыкай «Праекты і даследаванні». Работа над імі патрабуе доўгага часу і выконваецца па жаданні ў парах, групх або самастойна пры падтрымцы настаўніка.

У добры шлях! Пспехаў вам, творчасці, яркіх і незабыўных адкрыццяў на кожнай старонцы вучэбнага дапаможніка!

Уводзіны

§ 1. Свет старажытнай гісторыі

Пазнаваць новае заўсёды цікава. Паглыбіцца ў гісторыю — адзін з самых захапляльных заняткаў. Што азначае слова «гісторыя»? Як называецца самы першы перыяд у гісторыі чалавецтва? Як вучоныя даведваюцца пра жыццё людзей у далёкім мінулым?

1. Паняцце «гісторыя Старажытнага свету». Слова «гісторыя» грэчаскага паходжання. Яно азначае «апавяданне пра падзеі», «даследаванне», «апавяданне пра мінулае». Думаць, што гісторыя — проста навука пра мінулае, не зусім правільна. Дакладней будзе сказаць: *гісторыя* — навука пра жыццё людзей у мінулым.

Іспанскі пісьменнік Мігель Сервантэс пісаў: «Гісторыя — скарбніца нашых учынкаў, сведка мінулага, прыклад і павучанне для сучаснасці, перасцярога для будучыні».

▲ Муза Клія — апякунка гісторыі

Ці правільнае такое выказванне?

У наш час неабходна ведаць не толькі гісторыю сваёй Радзімы, але і гісторыю іншых краін і народаў свету, г. зн. сусветную гісторыю. Пачатковы этап гісторыі чалавецтва назвалі *Старажытным светам* або *старажытнасцю*.

Гісторыя Старажытнага свету падзяляецца на два вялікія перыяды. Першы, найстаражытнейшы, перыяд расцягнуўся на шматлікія тысячы і тысячы гадоў — ад з'яўлення продкаў чалавека да ўзнікнення гарадоў, дзяржавы і пісьменнасці. Гісторыкі назвалі гэты перыяд *першабытным* або *першабытнасцю*.

Другі перыяд ахоплівае гісторыю першых дзяржаў і цывілізацый на працягу больш за 4 тысячы гадоў. Вы даведаецеся, як жылі і чым займаліся людзі, якім яны бачылі навакольны свет, якія падзеі адбываліся ў той далёкі час.

2. «Сляды жыцця», або як мы даведаемся пра тое, што адбывалася ў старажытнасці. Веды пра мінулае мы атрымліваем з гістарычных крыніц. Людзі, якія жылі тады, працавалі на зямлі, будавалі гарады і крэпасці, узводзілі храмы. У часы войнаў ваявалі з ворагамі. І вядома ж, пасля сябе пакідалі «сляды жыцця».

Гістарычныя крыніцы — гэта ўсё, што калісьці было створана людзьмі і захавалася да нашых дзён. Гэта рэшткі людзей і жывёл, якіх яны прыручылі. Гэта прылады працы, посуд, зброя, месцы, дзе калісьці гарэлі вогнішчы. Гэта рэшткі жылля, засыпаныя зямлёй і пяском, і шмат што іншае. Для вучоных такія «сляды» з’яўляюцца важнай крыніцай ведаў пра жыццё людзей у мінулым.

с. 6–7

Знайсці прадметы, якія захаваліся з найстаражытнейшых часоў да нашых дзён, вельмі цяжка. Іх пошукамі займаюцца **вучоныя-археалагі**. Яны праводзяць раскопкі, знаходзяць і вывучаюць выяўленыя рэчы і прадметы. Навука, якая вывучае жыццё людзей па **рэчавых крыніцах**, называецца **археалогіяй**.

▲ Археалагічныя раскопкі

▲ Схема «Гістарычныя крыніцы»

✓ На аснове схемы і тэксту параграфу складзіце расказ пра віды гістарычных крыніц.

Акрамя рэчаў, захаваліся таксама *пісьмовыя крыніцы*: старажытныя кнігі і надпісы, высечаныя на камені, законы і ўказы правіцеляў. Сустрэкаюцца таксама групы звязаных паміж сабой малюнкаў — «апавяданні ў малюнках». Іх вучоныя называюць *піктаграфамі*. Яны былі зроблены на гліняных таблічках, камянях, апрацаванай скуры і іншым матэрыяле. Старажытныя запісы цяжка расшыфраваць. Але там, дзе гэта атрымалася, можна знайсці найцікавейшыя звесткі пра падзеі, правіцеляў і паўсядзённае жыццё людзей.

Вялікае значэнне маюць таксама *вусныя крыніцы*. Да іх адносяцца *міфы* — паданні, апавяданні пра падзеі, якія калісьці адбываліся. Міфы перадаваліся з вуснаў у вусны, са з’яўленнем пісьменнасці яны сталі запісвацца. У міфах адбіліся ўяўленні старажытных людзей пра прыроду і грамадства, пра паходжанне чалавека і Сусвету (Космасу), пра багоў і герояў.

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

◆ Гісторыя — навука, якая вывучае мінулае чалавецтва на аснове гістарычных крыніц. ◆ Першы перыяд у гісторыі чалавецтва называецца *Старажытным светам*. ◆ Для разумення мінулага вучоныя вывучаюць рэчавыя, пісьмовыя і вусныя гістарычныя крыніцы.

- ? **1.** Прыдумайце сказы з рознымі значэннямі слова «гісторыя». **2.** Старажытнарымскі аратар Цыцэрон называў гісторыю «настаўніцай жыцця». Як вы можаце растлумачыць сэнс гэтага выразу? Чаму могуць навучыць урокі гісторыі? **3.** Якія гістарычныя крыніцы вы можаце знайсці ў сябе дома? Пра што яны могуць раскажаць? **4.** Як вы думаеце, якія крыніцы — рэчавыя, вусныя або пісьмовыя — з’яўляюцца больш важнымі? Чаму вы так вырашылі? **5.** Якія легенды і міфы, звязаныя з гісторыяй Беларусі, вы ведаеце? Якія звесткі пра мінулае можна з іх атрымаць?

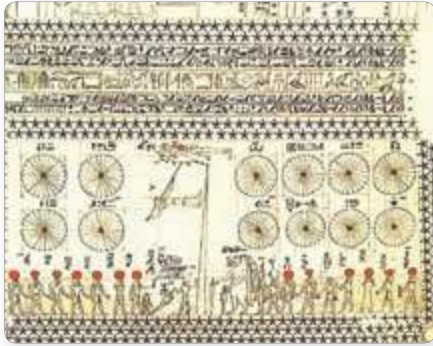
§ 2. Лічэнне гадоў у гісторыі

Вывучаючы падзеі мінулага, мы заўсёды цікавімся, калі ўзнікла дзяржава або быў заснаваны горад, калі жыў гістарычны дзеяч ці пачалася вайна. А калі людзі навучыліся лічыць час? Якую падзею яны ўзялі за пункт адліку?

1. Унікненне летаблічэння. Яшчэ ў глыбокай старажытнасці людзі заўважылі, што на змену дажджліваму сезону прыходзіць сухі, затым зноў пачынаюць ліць дажджы, і ўсё паўтараецца. Чалавеку вельмі важна было ведаць працягласць кожнага сезона, таму што ад гэтага шмат у чым залежала яго жыццё.

З узнікненнем земляробства праз аднолькавыя прамежкі часу трэба было збіраць ураджай. Земляробы паступова навучыліся лічыць час ад аднаго збору ўраджаю да другога, ад аднаго лета да іншага. Так узнікла лічэнне па гадах. З часам з’явіліся пэўныя спосабы лічэння дзён у годзе, або першыя календары.

2. Календары. Стварэнне першых календароў звязана са з’яўленнем першых дзяржаў. Усе календары былі заснаваны на назіраннях за прыродай і нябеснымі свяціламі — Сонцам і Месяцам. Але лічэнне часу вялі, як правіла, ад якой-небудзь памятнай падзеі. У кожнай краіне былі свае падзеі, а значыць, і сваё лічэнне. У Егіпце лічылі гады ад пачатку праўлення новага фараона (правіцеля). Рымляне лічылі першым годам свайго летаблічэння легендарнае заснаванне горада Рыма — 753 год да нашай эры.

▲ Старажытнаегіпецкі каляндар

▲ Старажытнарымскі каляндар

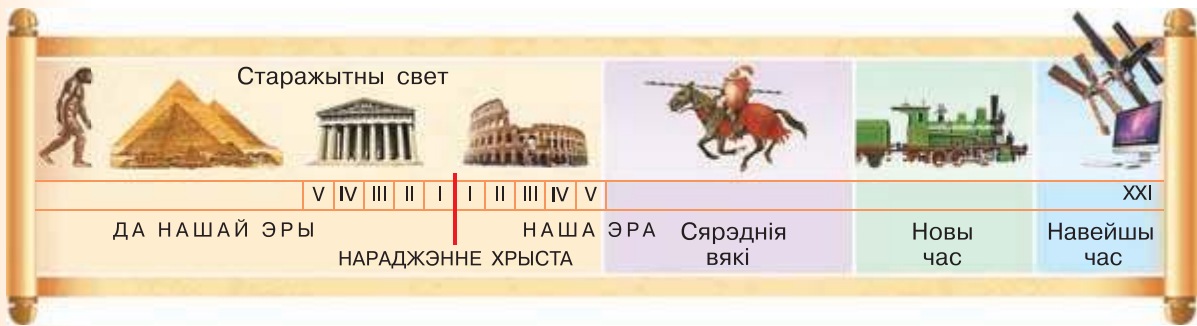
☑ Якое лічэнне гадоў было зручнейшым — егіпцянаў або рымлян? Чаму?

З часам у Еўропе пачалі весці лічэнне часу ад меркаванай даты нараджэння Ісуса Хрыста. І народы шмат якіх краін свету прынялі менавіта гэта, звычайнае для нас летаблічэнне. Час з першага года ад нараджэння Хрыста і да нашых дзён прынята называць *нашай эрай* (скарочана — н. э.).

Вы ведаеце, што 100 гадоў — гэта стагоддзе. Тысячагоддзе складаецца з дзесяці стагоддзяў. Значыць, ад пачатку нашай эры прайшло крыху больш за два тысячагоддзі. Як жа быць з падзеямі, якія адбыліся значна раней? Адказ просты: усе яны былі *да нашай эры* (скарочана — да н. э.).

Арабскія лічбы																			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX
Рымскія лічбы																			

Гістарычныя падзеі заўсёды падаюцца ў пэўнай часовай паслядоўнасці. Лічэнне гадоў у гісторыі вядзецца па гадах, дзесяцігоддзях, стагоддзях, тысячагоддзях, эрах. Паслядоўнасць гістарычных падзей утварае храналогію. Слова *храналогія* ў перакладзе са старажытнагрэчаскай мовы азначае «навука пра час».

3. Стужка часу. Для разумення лічэння часу ў гісторыі важна правільна карыстацца стужкай часу. Вертыкальная рыса падзяляе яе на часткі. Злева размешчаны гады да нашай эры, справа — гады нашай эры. У кожным выпадку (і ўлева, і ўправа) час лічыцца па ўзрастанні. Чым большы лік года злева ад раздзяляльнай рысы (да нашай эры), тым раней адбылася падзея. Чым большы лік года справа ад раздзяляльнай рысы (наша эра), тым пазней адбылася падзея. Такім чынам, I стагоддзе да н. э. пачалося ў 100 годзе да н. э. і скончылася ў 1 годзе да н. э. I наадварот, I стагоддзе н. э. пачалося ў 1 годзе н. э. і скончылася ў 100 годзе н. э.

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

♦ У старажытнасці людзі навучыліся весці лічэнне па сезонах, а затым па гадах. ♦ У розных краінах былі створаны календары з рознымі пунктамі адліку часу. ♦ Гістарычны час падзяляецца на дзве эры: час, які працякаў да нашай эры, і час нашай эры, які доўжыцца па сённяшні дзень. ♦ Год нараджэння Ісуса Хрыста лічыцца канцом старой і пачаткам новай эры ў гісторыі.

- ? 1. Растлумачце, чаму ў старажытнасці з'явілася неабходнасць лічыць час. 2. З якой падзеяй звязана з'яўленне першых календароў? 3. Ад якой падзеі вядзецца наша леталічэнне? Што называецца нашай эрай? 4. У чым асаблівасці лічэння гадоў да нашай эры? 5. Якое значэнне ў жыцці людзей мае леталічэнне?

Практычны занятак

1. Стагоддзі ў гісторыі прынята абазначаць рымскімі лічбамі. Успомніце рымскія лічбы і запішыце, да якога стагоддзя належаць даты: 480 год да н. э.; 206 год да н. э., 500 год да н. э.; 1245 год н. э.; 1861 год н. э.

2. Запішыце, да якога тысячагоддзя належаць даты: 3908 год да н. э.; 2000 год да н. э.; 1356 год н. э.; 1401 год н. э.

3. Які год папярэднічаў 300 году да н. э.; 1375 году да н. э.; 583 году н. э., 800 году н. э.? Якія гады былі наступнымі пасля іх?

4. Начарціце ў сшытку стужку часу. Абзначце нараджэнне Ісуса Хрыста і бягучы год. Рашыце з дапамогай стужкі часу задачы.

1) Колькі гадоў раздзяляюць дату легендарнага заснавання Рыма і год вашага нараджэння? Колькі стагоддзяў?

2) У 1978 г. археолагі знайшлі скарб, які праляжаў у зямлі 2560 гадоў. У якім годзе скарб быў закапаны ў зямлю?

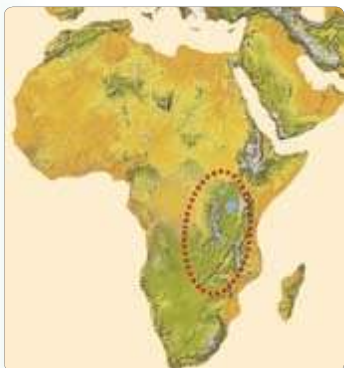
3) Ці маглі жыхары Рыма адсвяткаваць 3000-годдзе свайго горада? Калі маглі, то ў якім годзе? Калі не, то калі яны змогуць гэта зрабіць?

4) У 490 г. да н. э. адбылася адна з самых вядомых сухапутных бітваў старажытнасці — Марафонская бітва. Якая падзея была раней і на колькі: бітва пры Марафоне ці Грунвальдская бітва, якая адбылася ў 1410 г.?

5) У 509 г. да н. э. устаноўлена Рэспубліка ў Рыме. Рэспубліка Беларусь абвясціла незалежнасць у 1990 г. Колькі гадоў прайшло паміж гэтымі падзеямі?

5. Прыдумайце свае задачы на лічэнне гадоў і прадстаўце іх аднакласнікам. Выкарыстоўвайце вядомыя вам даты з мінулага і сучаснага.

Раздзел I

АД ПЕРШАБЫТНАСЦІ ДА ЦЫВІЛІЗАЦЫІ

Праекты і даследаванні

♦ Самыя старажытныя «сляды» чалавека ў гісторыі ♦ Галоўныя загадкі неандэртальцаў ♦ Як чалавек выжываў у эпоху абледзянення? ♦ Рэлігійныя ўяўленні старажытных людзей ♦ Вынаходствы і адкрыцці першабытных людзей

§ 3. Найстаражытнейшыя людзі

?! 1. Што вывучае гісторыя? 2. Як вучоныя даведваюцца пра жыццё людзей у далёкім мінулым?

Вучоныя да гэтага часу спрачаюцца пра тое, дзе і калі з'явіліся першыя людзі. Менавіта ў Афрыцы знойдзены рэшткі магчымых продкаў чалавека. Як жылі першыя людзі? Як атрымлівалі ўсё неабходнае для жыцця? Што ўмелі рабіць?

1. Паходжанне чалавека. Да гэтага часу няма адзінага меркавання пра паходжанне чалавека на Зямлі. Рэлігія вучыць, што Бог стварыў Зямлю, засяліўшы яе рыбамі, птушкамі і звярамі. А затым па сваім падабенстве стварыў чалавека. Вучоныя прытрымліваюцца іншага пункту гледжання. Яны лічаць, што самым далёкім продкам сучаснага чалавека

▲ Этапы развіцця чалавека. *Рэканструкцыя*

з'яўляецца *чалавекападобная малпа*, якая жыла больш за 3 млн гадоў назад ва Усходняй Афрыцы. Больш за 2 млн гадоў назад на змену ёй прыйшоў *чалавек умелы*. Мозг гэтай істоты быў некалькі большым, чым мозг чалавекападобнай малпы. Чалавек умелы думаў не толькі пра неадкладнае здабыванне ежы, але і пра тое, як падрыхтаваць для гэтага неабходныя інструменты. Побач з касцямі чалавека ўмелага вучоныя знаходзяць абколатыя камяні — першыя *прылады працы*.

Яшчэ большым быў мозг у *чалавека прамахадзячага*, які пайшоў ад чалавека ўмелага каля 1,5 млн гадоў назад. Перамяшчэнне на дзвюх нагах спрыяла таму, што рукі станавіліся больш спрытнымі, а кісці і пальцы — рухомымі і гнуткімі. Такі чалавек ужо мог рабіць розныя каменныя прылады працы. Зносіны і сумесная праца спрыялі развіццю мыслення і маўлення чалавека.

2. Першыя прылады працы і заняткі найстаражытнейшых людзей. Першабытны чалавек здабываў сабе ежу, займаючыся *збіральніцтвам і паляваннем*. Ён карыстаўся толькі тым, што давала прырода: выкопваў ядомыя карані і клубні раслін, лічынкі насякомых, збіраў плады з дрэў, шукаў яйкі птушак і чарапах, паляваў на жывёл. Па-іншаму гэта называецца *прысвойваючая гаспадарка*.

◀ Прылады працы: 1 — палка-капалка; 2 — дубінка; 3 — скрабок; 4 — рубіла; 5—6 — наканечнікі гарпуна і дзіды.

☑ Як найстаражытнейшыя людзі выкарыстоўвалі гэтыя прылады працы?

Найстаражытнейшым людзям спатрэбіліся мільёны гадоў, каб удасканаліць прылады працы і зброю для палявання. Спачатку людзі навучыліся вырабляць *палкі-капалкі*, *дубінкі*, затым завостраныя камяні — *ручныя рубілы*, *скрабкі* і *дзіды*. З дапамогай рубіла можна было раздрабняць раслінную ежу, здзіраць

Якія веды і ўменні былі неабходны першабытнаму чалавеку для заняткаў збіральніцтвам і паляваннем?

кару, драбніць арэхі, узрыхляць зямлю ў пошуках караняплодаў, забіваць дробных жывёл, а таксама разбіраць тушу, разразаць шкуру, падзяляць мяса на кавалкі.

З цягам часу людзі асвоілі новыя матэрыялы для вырабу прылад працы — косць і рог. Гэта дапамагло ўдасканаліць тыя прылады працы, што існавалі, і вынайсці новыя — *гарпуны*, *іголкі* і інш. З іх дапамогай людзі лавілі рыбу, апрацоўвалі шкуры забітых жывёл, з якіх рабілі адзенне. Уменне вырабляць прылады працы адрознівала людзей ад жывёл.

Найстаражытнейшыя людзі жылі невялікімі групамі па 15—20 чалавек. Яны сумесна здабывалі ежу і абараняліся ад звяроў. Такія калектывы людзей вучоныя назвалі *першабытным чалавечым статкам*. Узначальваў яго ваяжак — самы дужы і актыўны ў статку.

3. Неандэртальцы. Каля 300 тыс. гадоў назад з’явіўся новы від істот, які стаў хутка рассяляцца па Зямлі. Вучоныя назвалі іх *неандэртальцамі*, таму што рэшткі гэтых людзей упершыню былі выяўлены ў даліне Неандэрталь (Гер-

манія). Сляды іх стаянак знойдзены таксама на берагах Дняпра.

Неандэртальцы былі цалкам прамахадзячымі, жылі ў пячорах і паўзямлянках. У іх жыллі ўжо меліся ачагі для раскладання агню і гатавання ежы. Неандэртальцы рабілі прылады працы з каменю і косці. Акрамя ручнога рубіла, яны выкарыстоўвалі каменныя скрабкі і нажы, з дапамогай якіх разбіралі тушы жывёл. Шкуры звяроў служылі зручным і цёплым адзеннем.

Неандэртальцы хавалі памерлых у ямах-магілах. Разам з выкапнёвымі рэшткамі гэтых людзей археолагі знаходзяць косці жывёл і прылады працы. Гэта гаворыць пра тое, што неандэртальцы здзяйснялі пахавальныя абрады і ў іх упершыню з'явіліся ўяўленні пра замагільнае жыццё.

4. Выкарыстанне агню. Звычайна ў жыллі людзей гарэла вогнішча. Яно абагравала халоднай ноччу і абараняла ад драпежных звяроў, на ім гатавалі ежу. Мясца, спечанае на вуглях, было больш смачным за сырое. Выкарыстанне мясной ежы стала важным этапам у развіцці чалавека. Яго арганізм цяпер атрымліваў больш энергіі. Умацоўваўся шкілет чалавека, павялічвалася яго фізічная сіла, развіваўся і ўдасканальваўся мозг.

Доўгі час людзі не ўмелі самастойна здабываць агонь. Каб раскласці вогнішча, даводзілася збіраць з лясных пажарышчаў вугольчыкі, якія тлеюць. Таму днём і ноччу яны стараліся

с. 17–18

- ◀ Роля агню ў жыцці людзей
- ☑ З дапамогай схемы складзіце апавяданне пра выкарыстанне агню першабытнымі людзьмі.

падтрымліваць вогнішчы на сваіх стаянках. Страшнае бедства спасцігала людзей, калі гэта крыніца святла і цяпла згасала.

Прайшлі шматлікія тысячы гадоў, і першабытны чалавек сам навучыўся здабываць агонь пры дапамозе крэменю і іншых прыстасаванняў. Пакарыўшы агонь, людзі рэгулярна выкарыстоўвалі яго для сваіх патрэб.

5. Авалоданне маўленнем. Першабытныя людзі павінны былі неяк мець зносіны адзін з адным. Яны карысталіся толькі гукамі голасу, а таксама знакамі, жэстамі. Спачатку гукі і жэсты былі зусім простымі. Людзі перадавалі голасам страх, задавальненне, сігнал небяспекі. Толькі праз сотні тысячагоддзяў гукавое маўленне ператварылася ў выразную гаворку.

Такім чынам, выраб прылад працы, авалоданне агнём і маўленнем спрыялі вылучэнню чалавека са свету жывёл. Усё гэта адбывалася ў **каменным веку**, які назвалі так таму, што галоўныя прылады працы ў гэты час рабіліся з каменю. Доўжыўся каменны век больш за 2 млн гадоў.

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

♦ У гісторыі найстаражытнейшых людзей важным этапам было станаўленне прамой паходкі і развіццё чалавечага мозга. ♦ Узнікненне маўлення і мыслення, уменне вырабляць прылады працы сталі галоўнымі адрозненнямі найстаражытнейшага чалавека ад жывёл. ♦ Каб выжыць, уцалець і пакінуць пасля сябе нашчадкаў, першабытны чалавек не проста прыстасоўваўся да навакольнай прыроды, але, наадварот, актыўна яе асвойваў.

- ? 1. Якія пункты гледжання пра паходжанне чалавека на Зямлі вы ведаеце? Якога прытрымліваецеся вы? 2. Назавіце этапы ў развіцці найстаражытнейшага чалавека. Якія навукі і крыніцы дапамагаюць вучоным даведацца пра жыццё першабытных людзей? 3. Як называўся самы ранні этап у гісторыі чалавецтва? Чаму? 4. Як найстаражытнейшыя людзі здабывалі ежу? Ці можна сказаць, што чалавек каменнага веку цалкам залежаў ад прыроды? 5. У чым заключаюцца галоўныя адрозненні чалавека ад жывёл?

§ 4. Першыя крокі чалавека сучаснага віду

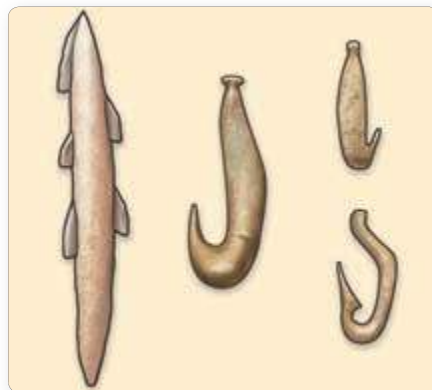
?! 1. Як называліся найстаражытнейшыя калектывы людзей? 2. Якое значэнне ў жыцці людзей мелі авалоданне маўленнем і ўменне здабываць агонь?

Каля 100 тысяч гадоў назад паўночная частка Еўропы, Азіі і Амерыкі пакрылася ледавіком — вялізнай, шматметровай тоўшчай лёду. Цеплалюбівыя жывёлы загінулі або пайшлі далёка на поўдзень. Але чалавек выжыў, таму што да гэтага часу ён авалодаў агнём, навучыўся шыць адзенне і будаваць жыллё.

1. З'яўленне чалавека разумнага. Больш за 40 тыс. гадоў назад у Еўропе з'явіўся новы від людзей. Некаторы час яны жылі адначасова з неандэртальцамі. Новы від людзей вучоныя назвалі *чалавекам разумным*. Яго называюць таксама *краманьёнскім чалавекам* па назве пячоры Кра-Маньён у Францыі, у якой упершыню былі знойдзены рэшткі гэтага чалавека. Усе сучасныя людзі з'яўляюцца нашчадкамі краманьёнцаў.

Па знешнім выглядзе чалавек разумны быў вельмі падобны да сваіх нашчадкаў — сучасных нам людзей. Аб'ём мозга ў чалавека разумнага быў у два разы большы, чым у чалавека ўмелага. Ростам ён быў вышэйшы. У яго была прамая постаць. Краманьёнцы валодалі звязным маўленнем. Радзімай чалавека разумнага лічыцца Афрыка.

Са з'яўленнем чалавека разумнага хутчэй, чым раней, удасканальваліся прылады працы. Людзі навучыліся рабіць шылы, якія выкарыстоўвалі пры вырабе адзення, выточвалі рыбалоўныя кручкі

▲ Гарпун і кручкі з косці

▲ Загонное паляванне

✓ Складзіце апавяданне паводле малюнка. Што адбывалася да палявання і пасля яго?

і гарпуны. Удасканалілі краманьёнцы і спосабы палявання. З дапамогай агню яны заганялі буйных і цяжкіх жывёл — аленяў, мамантаў, шарсцістых насарогаў, пачорных мядзведзяў і іншых жывёл — у ямы-пасткі ці ў балота, яр.

Знойдзены пахаванні чалавека разумнага. У іх разам са шкілетамі людзей захаваліся каменныя рубілы і нажы для завострывання дрэва і рэзання мяса, некаторыя іншыя прылады.

2. Жыллё першабытных людзей. Людзі каменнага веку аддавалі перавагу рассяленню на роўнай мясцовасці паблізу ад крыніц вады. Тут яны будавалі *паўзямлянкі* або *зямлянкі*, г. зн. жыллё з цвёрдым, часта купалападобным каркасам, паглыбленае ў зямлю. У цёплую пару года найбольш частым жыллём быў *шалаш*. У перыяды рэзкага пахаладання людзі сыходзілі ў *пячоры*. Тут яны будавалі лёгкія сховішчы і шалашы. Звычайна першабытныя людзі не карысталіся ўсёй пячорай, а з дапамогай перагародак стваралі сабе асабістае жыллё. Удалося ўстанавіць, што жыллё краманьёнцаў мела ачагі і ямы-сховішчы.

с. 20–22

Чалавек разумны аказаўся найбольш прыстасаваным да навакольнай прыроды. Ён навучыўся не толькі выжываць у ёй, але і выкарыстоўваць у сваіх мэтах. З цягам часу чалавек разумны здолеў адусюль выцесніць сваіх папярэднікаў і рассяліцца па планеце.

3. Родавая абшчына. Краманьёнцы жылі *родавымі абшчынамі*. У адрозненне ад першабытнага статка родавая абшчына — больш устойлівы калектыў. Усе людзі, якія яе складалі, былі блізкімі і далёкімі сваякамі — *родзічамі*. Яны лічылі, што паходзяць ад аднаго продка — чалавека, жывёлы або расліны. Таму род насіў імя свайго першапродка — арла, мядзведзя, маманта і г. д.

Мужчыны разам палявалі, лавілі рыбу, выраблялі зброю і прылады працы. Вучоныя-археолагі налічылі ў краманьёнцаў больш за сто відаў каменных прылад.

Жанчыны займаліся збіральніцтвам, шылі адзенне са шкур, гатавалі ежу, гадавалі дзяцей. Жанчына-маці карысталася вялікай павагай. Старажытныя людзі лічылі жанчыну прамаці і захавальніцай хатняга ачага.

У кожным родзе налічвалася па некалькі дзясяткаў чалавек. Агульнымі ў іх былі жыллё, запасы ежы і хатні ачаг. Абшчына кіравалася адным з членаў роду — *правадыром (старэйшынам)*. Гэта быў самы вопытны і паважаны родзіч, які добра ведаў звычкі жывёл, уласцівасці раслін і правілы паводзін, што дапамагалі выжыць у тых умовах. Старэйшына сачыў за справядлівым размеркаваннем прадуктаў, адзення і месцаў у жыллі.

▲ Рэканструкцыя жылля краманьёнцаў

▲ Рэканструкцыя знешняга выгляду дзяўчынкі і хлопчыка краманьёнцаў

Выхаванне дзяцей у родавай абшчыне было суровым. Дзеці павінны былі ведаць звычаі роду і дапамагаць дарослым. Калі хлопчыкі падрасталі, яны праходзілі праз спецыяльныя выпрабаванні. Самым складаным і цяжкім было маўчаць пад градам удараў або правесці аднаму некалькі дзён і начэй у глухім лесе. І толькі той, хто вытрымліваў гэтыя выпрабаванні, становіўся раўнапраўным мужчынам роду.

Дзяўчынкі таксама праходзілі праз выпрабаванні, праўда, не настолькі суровыя. Вопытныя жанчыны вучылі вядзенню хатняй гаспадаркі і правілам паводзін у калектыве.

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

♦ 40 тыс. гадоў назад у Еўропе з'явіўся краманьёнец — чалавек сучаснага віду. ♦ Род, або родавая абшчына, — гэта група сваякоў, якія вядуць паходжанне ад агульнага продка, носяць агульнае родавае імя і разам карыстаюцца вынікамі сваёй працы. ♦ Толькі разам і дзякуючы сумеснай працы людзі маглі выжыць ва ўмовах халоднага і суромага клімату.

1. Калі з'явіўся чалавек разумны? Чым ён адрозніваўся ад чалавека ўмелага? 2. Што ўяўляла сабой жыллё старажытных людзей? Якія матэрыялы для будаўніцтва выкарыстоўваліся? 3. Што дапамагло чалавеку разумнаму выцесніць сваіх папярэднікаў і рассяліцца па планеце? 4. З дапамогай настаўніка складзіце схему «Прыметы родавай абшчыны». Якія прыметы адлюстроўвае слова «родавая», а якія — слова «абшчына»?

§ 5. Узнікненне мастацтва і рэлігіі

?! 1. Чым складанае было жыццё першабытнага чалавека? Якая небяспека яго падпільноўвала? 2. Што знаходзяць археолагі ў пахаваннях неандэртальцаў і крананьёнцаў? Пра што гэта сведчыць?

Крыху больш за сто гадоў назад вучоныя мала ведалі пра ўнутраны свет першабытных людзей. Што пакінуў першабытны чалавек сваім нашчадкам, акрамя прылад працы і рэшткаў жылля? У што верыў чалавек разумны?

1. Узнікненне мастацтва. Самыя старажытныя творы выяўленчага мастацтва датуюцца *са-ракавым тысячагоддзем да нашай эры*. Першабытныя мастакі адлюстроўвалі перш за ўсё жывёл, на якіх палявалі. На скалах і сценах пячор захаваліся малюнкi, якія выконваліся дрэўным вугалем або фарбамі, зробленымі з прыродных рэчываў. У адной з пячор на тэрыторыі сучаснай Францыі была знойдзена цэлая «карцінная галерэя» — 40 дзікіх коней, 23 маманты, 17 аленяў. Малюнкi зроблены *вохрай* — глінай жоўтага ці чырвонага колеру — і іншымі фарбамі. Сакрэт некаторых не раскрыты да гэтага часу.

▲ Малюнак з пячоры ў Іспаніі

с. 24–26

Людзі каменнага веку выкарыстоўвалі тры асноўныя колеры фарбы: белы, чорны і чырвоны. Два апошнія выкарыстоўваліся асабліва часта. Малюнкi першабытных людзей былі першымі праявамі творчых здольнасцей чалавека. Так узнік *жывапіс* — стварэнне мастацкіх вобразаў фарбамі.

Асаблівым відам першабытнага мастацтва з'яўляўся *арнамент* — узор, якім пакрываліся вырабы з косці, а таксама каменны і гліняны посуд.

▲ Жаночыя статуэткі

2. Скульптура. У гэты ж час зароджалася і *скульптура*. Старажытныя майстры выразалі фігуры людзей і жывёл з дрэва, аленавай косці ці біўняў маманта. Шырокае распаўсюджанне атрымалі маленькія скульптурныя фігуркі, або статуэткі, жанчын. Гэта звязана, відавочна, з пакланеннем (*культам*) багіні-маці. Падобныя статуэткі знойдзены археолагамі шмат у якіх краінах свету.

Такім чынам, першабытныя мастакі былі заснавальнікамі амаль усіх відаў выяўленчага мастацтва: *графікі* (мастацтва адлюстравання прадметаў лініямі і штрыхамі, без фарбаў), жывапісу, скульптуры, дэкаратыўнага мастацтва (упрыгажэння прадметаў побыту).

3. Рэлігійныя ўяўленні. Чалавек разумны быў бездапаможны перад таямнічымі і грознымі з’явамі прыроды. Усход і захад сонца, маланку і гром, ураган, які раптам наляцеў, або паводку ён не мог растлумачыць вядомымі для нас прычынамі. Людзі лічылі, што нейкія звышнатуральныя істоты прыводзяць у рух навакольны свет. Гэтыя істоты, або сілы, былі названы *духамі*, а самыя магутныя з іх — *багамі*. Іх уяўлялі ў выглядзе жывёл

◀ Бізонавы танец. Мастак К. Бодмер

☑ Падумайце, з якой мэтай індзейцы выконваюць перад паляваннем магічны танец.

ці людзей. Фігуркі багоў выразаліся з косці, дрэва або каменю.

Людзі пакланяліся гэтым фігуркам — *ідалам*, звярталіся да іх з просьбай — *малітвай* — аб здароўі, удачным паляванні або добрым ураджаі. Рэлігію, заснаваную на пакланенні шматлікім багам, называюць *мнагабожжам* або *язычніцтвам*.

Такія з’явы, як сон і смерць, таксама тлумачыліся звышнатуральнай сілай — рухам *душы*, якая ў час сну ці смерці пакідае чалавека. Старажытны чалавек баяўся хвароб і не ведаў, як іх лячыць. Ён сутыкаўся з праблемамі і няўдачамі ў побыце, на паляванні, у асабістым жыцці. Людзі лічылі, што душы памерлых клапоцяцца пра іх ці, наадварот, гневаюцца на іх. Таму душы памерлага чалавека пакланяліся, у яе прасілі літасці і абароны. Аб’ектам пакланення маглі быць неадушаўлёныя прадметы, якім прыпісваліся незвычайныя ўласцівасці і здольнасці ўплываць на дзеянні і ўчынкі людзей.

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

◆ *Першабытныя людзі ўважліва вывучалі прыроду і запісвалі веды.* ◆ *Паступова зараджалася мастацтва — творчае адлюстраванне навакольнага свету ў мастацкіх вобразах.* ◆ *Узніклі рэлігійныя ўяўленні — вера ў звышнатуральныя сілы і ў жыццё пасля смерці.*

- ❓ **1.** З чым звязана зараджэнне жывапісу ў першабытных людзей? Чаму вучоныя доўгі час не верылі, што наскальны і пячорны жывапіс належыць старажытным людзям? **2.** Чаму першабытныя мастакі часцей за ўсё адлюстроўвалі жывёл і сцэны палявання? **3.** Назавіце прычыны зараджэння рэлігійных уяўленняў. **4.** Чаму ўзнікла вера ў душу? Чаму ў час раскопак старажытных могілак вучоныя знаходзяць прылады працы, упрыгажэнні, посуд і зброю?

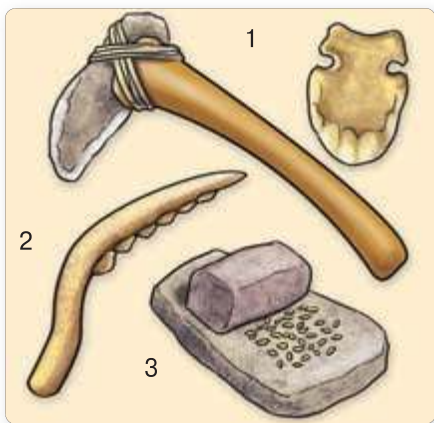
§ 6. З'яўленне земляробства і жывёлагадоўлі

?! 1. Што такое прысвойваючая гаспадарка? **2.** Якія заняткі старажытных людзей належаць да прысвойваючай гаспадаркі? **3.** Калі на Зямлі настала пахаладанне?

Доўгі час чалавек толькі прысвойваў усё, што давала прырода. Але з часам яго адносіны з навакольным светам сталі іншымі. Як змяніліся заняткі і гаспадарка старажытных людзей? Што новага з'явілася ў спосабе жыцця?

1. Пацяпленне. Новыя вынаходніцтвы людзей. Каля 12 тыс. гадоў назад ледавік пачаў павольна раставаць і адыходзіць на поўнач. На свабоднай ад лёду зямлі вырасталі лясы. Да гэтага часу маманты амаль вымерлі. Быстраногіх і дробных жывёл было значна цяжэй заганыць у падрыхтаваныя ямы-пасткі. Паляваць з дзідай было таксама няпроста. Гэта прымусіла людзей удасканалваць прылады працы і зброю. Менавіта ў гэты час былі вынайзены лук і стрэлы. Гэта давала магчымасць паражаць дзічыну на адлегласці. Лягчэй стала здабываць птушак. З'явіліся платы і лодкі. Іх выкарыстоўвалі для рыбнай лоўлі і як сродак перамяшчэння.

2. Першыя земляробы і жывёлаводы. У старажытнасці людзі зразумелі, што калі насенне дзікарослых злакаў трапляла ў зямлю, то з яго вырасталі расліны, якія давалі новы ўраджай зярнят. Недалёка ад стаянкі жанчыны ўскопвалі завостранай палкай-капалкай невялікі ўчастак зямлі, які засявалі. Найбольш старажытныя ку-

◀ Асноўныя прылады працы земляроба:
1 — матыка і яе наканечнік;
2 — серп; 3 — каменная зерняцёрка.

льтуры — пшаніца, проса, ячмень. Калі ўраджай паспяваў, каласы зразалі каменнымі сярпамі. З зярнят, перацёртых з дапамогай двух камянёў, атрымлівалі муку. З мукі, разведзенай вадой, — цеста. З цеста, выпечанага на распаленых камянях, — хлеб. Хлеб на доўгі час стаў асноўнай ежай чалавека.

З часам палка-капалка была ператворана ў *матыку*. Людзі паступова сталі пераходзіць ад збіральніцтва да земляробства, пачалі весці аселы спосаб жыцця. Бо для таго, каб увесць час вырошчваць ураджай, трэба было жыць на адным месцы.

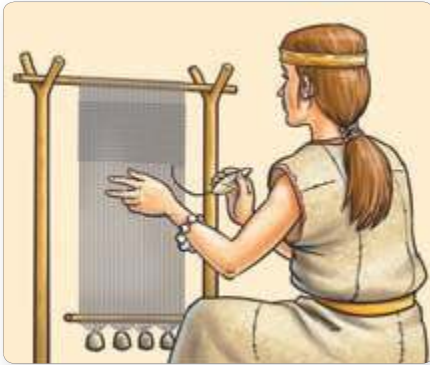
Паляўнічыя часта прыносілі дадому дзіцянят забітых звяроў. Маленькія жывёлы настолькі прывыкалі да чалавека, што станавіліся свойскімі. Першым быў прыручаны сабака. Затым людзі прыручылі коз, авечак, свіней і іншых жывёл. Свойская жывёла надзейна служыла чалавеку. Сабакі абаранялі жыллё, высочвалі звера і гналі яго. Каровы і козы давалі малако. Быкі служылі рабочай сілай пры апрацоўцы палёў і перавозцы цяжараў. Мясa жывёлы ішло ў ежу, а з яе шкур рабілі адзенне. Людзі сталі разводзіць свойскую жывёлу цэлымі статкамі.

Від гаспадаркі, пры якім людзі галоўным чынам самі ствараюць усё неабходнае для жыцця, называецца **вытворчай гаспадаркай**.

Пачаткі земляробства і жывёлагадоўлі, выяўленыя археолагамі ў *Пярэдняй Азіі*, налічваюць **10—12 тыс. гадоў**.

З дапамогай схемы растлумачце, як адбыўся пераход ад прысвойваючай да вытворчай гаспадаркі.

▲ Вертыкальны ткацкі станок.
Сучасны малюнак

3. Узнікненне рамяства. Прыкладна ў гэты ж час чалавек заўважыў важную ўласцівасць гліны цвярдзец на агні. У выніку ён навучыўся рабіць з гэтага матэрыялу трывалы посуд. Гліняны посуд дазволіў чалавеку варыць, тушыць, смажыць прадукты і захоўваць іх працяглы час.

Хутка пасля гэтага людзі вынайшлі ткацтва. Валокны шэрці і льну сталі скручваць з дапамогай прымітыўнага калаўрота ў доўгія ніткі. Роўнымі радамі ніткі нацягваліся на драўляную раму спачатку вертыкальна, а затым прапускаліся папярочна. З атрыманай тканіны шылі адзенне, якое прыйшло на змену адзенню са шкур.

Так з'явіліся першыя *рамёствы* — выраб посуду, прылад працы, тканін або іншых прадметаў ручным спосабам.

4. Род і племя. Паступова родавыя абшчыны паляўнічых і збіральнікаў ператвараліся ў родавыя абшчыны земляробаў і жывёлаводаў. Старэйшыны сачылі за тым, каб усе родзічы выконвалі агульныя працы на палях і пароўну дзялілі сабраны ўраджай і прадукты жывёлагадоўлі. Абшчыны разрасталіся да некалькіх соцень чалавек, а потым падзяляліся. Зямля не магла пракарміць усіх, і трэба было шукаць новае месца.

Частка родзічаў сыходзіла на суседнія палі і ўзгоркі і стварала там свае паселішчы. Некалькі брацкіх абшчын, якія жылі ў адной мясцовасці, складалі адзіны саюз — *племя*. Племем можна назваць гістарычна сфарміраваную супольнасць першабытных людзей, якая складаецца з некалькіх родаў, аб'яднаных паходжаннем, агульнай мовай і звычаямі.

с. 28–29

На чале племені стаяў *савёт старэйшын*. Старэйшыны абмяркоўвалі пытанні гаспадарчага жыцця, разбіралі спрэчкі паміж людзьмі, вызначалі пакаранні. Найбольш важныя справы, напрыклад перасяленне на новыя землі, вырашаліся на сумесным сходзе дарослых супляменнікаў.

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

♦ У жыцці чалавека разумнага адбыліся важныя падзеі: пераход ад прысвойваючай гаспадаркі да вытворчай і да аселага спосабу жыцця — пастаяннага пражывання на адной тэрыторыі. ♦ Людзі навучыліся вырабляць прадметы ручным спосабам, з'явілася рамяство. ♦ Родавыя абшчыны разрасталіся, падзяляліся, у выніку ўтвараліся плямёны.

? **1.** Калі на Зямлі настала пацяпленне? Якія вынаходкі былі зроблены людзьмі ў гэты час? **2.** Якія назіранні людзей прывялі да зараджэння земляробства і жывёлагадоўлі? Калі і дзе гэта адбылося? **3.** З дапамогай ілюстрацый апішыце паслядоўнасць земляробчых прац. Ці цяжка

было чалавеку апрацоўваць зямлю? **4.** Якія рамёствы вынайшлі першабытныя людзі? Ці можна аднесці рамяство да вытворчай гаспадаркі? **5.** Назавіце прычыны з'яўлення плямёнаў. Як было арганізавана кіраванне племенем?

§ 7. Пераход ад родавай абшчыны да суседскай

- ?! 1. Якія матэрыялы выкарыстоўвалі старажытнейшыя людзі для вырабу прылад працы? 2. Што такое рамяство? Якія рамёствы з'явіліся раней за іншыя? 3. Якія прыметы характэрныя для родавай абшчыны?

Аднойчы першабытныя людзі заўважылі, што некаторыя камяні пры апрацоўцы не расколваюцца ад удару, а сплюшчваюцца. У агні яны размякчаліся, а застываючы, прымалі новую форму. Што гэта за дзівосныя камяні? Якія наступствы мела новае адкрыццё людзей?

1. Пачатак выкарыстання металаў. Каля 9 тыс. гадоў назад у Пярэдняй Азіі з'явілася новае рамяство — апрацоўка металаў. Першымі металамі, якія чалавек навучыўся апрацоўваць і плавіць, сталі *волава* і *медзь*. Расплавіць іх можна ў звычайным вогнішчы. Медзь сустракаецца ў прыродзе і ў самародках, і ў складзе руды. У вогнішчы можна было выплавіць волава і свінец. Але волава і свінец больш мяккія, чым медзь. Таму чалавек у старажытнасці ведаў пра іх, але выкарыстоўваў значна радзей за медзь. Людзі паступова сталі

▲ Медная сякера і форма для яе адліўкі

- Апішыце з дапамогай малюнка працэс вырабу сякеры.

выкарыстоўваць медзь для вырабу сякер, наканечнікаў матык, дзід і стрэл. Медны наканечнік матыкі, сякеры або дзіды быў больш моцным і даўгавечным, чым касцяны і рогавы. Акрамя таго, медныя часткі можна было хутка завастрыць ці пераплавіць нанова.

У выніку сплаву медзі і волава атрымлівалі *бронзу*. Бронзавыя вырабы былі больш моцнымі за медныя. З іх выкарыстаннем пачаўся *бронзавы век* — новы перыяд у гісторыі, калі асноўныя прылады працы выраблялі з

с. 30–31

бронзы. Золата і серабро сустракаліся ў самародках, з іх выраблялі ўпрыгажэнні.

У канцы другога — пачатку першага тысячагоддзя да н. э. людзі навучыліся выплаўляць жалеза. Жалеза не сустракаецца ў прыродзе ў чыстым выглядзе. Яго здабываюць з жалезнай руды. Пры вельмі высокай тэмпературы з дапамогай спецыяльных печаў людзі навучыліся выплаўляць жалеза. З выкарыстаннем жалезных прылад працы на змену бронзаваму веку прыйшоў жалезны век.

2. Развіццё рамяства. Паступова больш дасканалымі становіліся ўжо вядомыя людзям рамёствы. Для вырабу посуду быў вынайдзены ганчарны круг. Пасудзіны абпальвалі ў спецыяльных печах. Майстры пачалі ўпрыгожваць свае вырабы ўзорамі і арнамантам. Выраб такога посуду патрабаваў асаблівага майстэрства. У абшчынах з'явіліся майстры, якія ўмела рабілі прылады працы з металаў, упрыгажэнні, вытанчаныя тканіны. Людзей, якія вырабляюць розныя прадметы ўручную, называюць *рамеснікамі*.

▲ Праца ганчара

✓ Параўнайце выраб пасудзін уручную і на ганчарным круге.

3. Узнікненне абмену і гандлю. Выкарыстанне матыкі з металічным наканечнікам дазволіла чалавеку павялічваць ураджай на палях. Гліняныя гаршкі далі магчымасць лепш захоўваць прадукты земляробства і жывёлагадоўлі. Ткацтва

забяспечыла чалавека добрым адзеннем. Але металы ўмелі выплаўляць не ўсюды. Добры посуд і тканіны маглі рабіць толькі навучаныя рамеснікі. Так узнікла неабходнасць у абмене паміж земляробамі, жывёлаводамі і рамеснікамі.

Спачатку збожжа, малако і мяса проста мянялі на гаршкі, адзенне і вырабы з металу. З часам за кожны выраб сталі даваць пэўную колькасць прадуктаў. Такі абмен называюць *гандлем*. У якасці грошай першапачаткова выкарыстоўваліся марскія ракавіны, жывёлы, шкуры жывёл, збожжа пшаніцы, іншыя злакі і г. д.

4. Суседская абшчына. Удасканаленне прылад працы прывяло да развіцця земляробства, жывёлагадоўлі і рамяства. Цяпер для апрацоўкі зямлі не патрабаваліся намаганні вялікага калектыву людзей. З родавай абшчыны пачалі вылучацца вялікія сем'і, якія сяліліся асобна. Побач з імі будавалі сваё жыллё сем'і з іншых родаў.

▲ Родавая і суседская абшчыны

Чым адрозніваліся адна ад адной родавая і суседская абшчыны?

Землі абшчыны былі падзелены на ўчасткі, якія атрымлівала для апрацоўкі кожная сям'я. Сем'і мелі сваю жывёлу, прылады працы, жыллё. Разам карысталіся пашамі, лясамі, вадаёмамі. Такая абшчына называецца *суседскай*. У ёй жылі не родзічы, а суседзі-абшчыннікі.

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

♦ *Найважнейшай падзеяй у гісторыі чалавецтва было адкрыццё металаў. ♦ Каменны век змяніўся бронзавым векам, які затым змяніўся жалезным векам. ♦ Удасканаленне прылад працы прывяло да развіцця земляробства, жывёлагадоўлі і рамяства. ♦ Паляпшэнне ўмоў жыцця прывяло да з'яўлення лішкаў прадуктаў і развіцця абмену і гандлю. ♦ На змену родавай абшчыне прыйшла суседская.*

- ? 1. Дзе і калі людзі ўпершыню навучыліся апрацоўваць металы? 2. Раскажыце, у якой паслядоўнасці чалавек пачаў выкарыстоўваць тыя або іншыя металы. Раствлумачце, чаму так адбылося. 3. Ці можна адкрыццё металаў лічыць пераваротам, які падобны на пераход да вытворчай гаспадаркі? Абгрунтуйце свой адказ. 4. Калі і чаму ўзніклі абмен прадуктамі працы і гандаль?

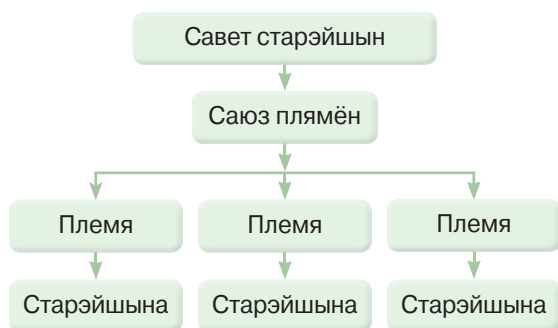
§ 8. На шляху да цывілізацыі

- ?! 1. Як утварыліся і як кіраваліся плямёны? 2. Асноўныя адкрыцці і вынаходствы першабытнага чалавека.

«Старажытная цывілізацыя», «зямная цывілізацыя», «забытая цывілізацыя», «перадавая цывілізацыя»... Кожны з вас чуў гэтыя словазлучэнні. Якія асноўныя прыметы цывілізацыі?

1. Утварэнне саюзаў плямён. Як вы ўжо ведаеце, у выніку развіцця земляробства і жывёлагадоўлі ўтварыліся плямёны.

З часам некаторыя плямёны разрасліся і пачалі дзяліцца. Некаторыя з іх сталі зноў аб'ядноўвацца. Так з'явіліся *племянныя саюзы*. Кожны такі саюз меў свае пашы і раллю. Людзі, якія ўваходзілі ў племянны саюз, лічыліся «сваімі». Тыя ж, хто не ўваходзіў у саюз, былі «чужымі». Калі розныя племянныя саюзы сварыліся, пачыналася вайна. У час такой вайны кожны чалавек павінен быў абараняць «сваіх» і змагацца супраць «чужых».

◀ Кіраванне саюзам плямён

Вывучыўшы схему, раскажыце пра стварэнне саюзу плямён.

2. Узнікненне дзяржавы. Паміж плямёнамі ўсё часцей успыхвалі войны за лепшыя палі і пашы, за жывёлу і металы. У час вайны або стыхійнага бедства на чале племені становіліся адважныя і ўмелыя воіны — *правадыры*. Іх выбіралі на сходзе ўсіх дарослых мужчын.

Старэйшыны і правадыры карысталіся асаблівай пашанай і павагай. Ім аддавалі самае лепшае адзенне, лепшую жывёлу, лепшыя землі. Захопленых у час вайны палонных яны ператваралі ў рабоў і прымушалі працаваць на сябе. Правадыры і старэйшыны складалі родавую *знаць*, якая пачала перадаваць сваю маёмасць, а затым і пасады па спадчыне. Знатныя людзі становіліся багацейшымі за іншых супляменнікаў. Так узнікла няроўнасць. Становішча чалавека ў племені пачало залежаць ад паходжання і багацця.

Знатныя людзі кіравалі племенем, распараджаліся запасамі ежы, мелі права судзіць супляменнікаў. Усе гэтыя асаблівыя правы звычайна называюць словам «улада».

Знатныя людзі кіравалі племенем, распараджаліся запасамі ежы, мелі права судзіць супляменнікаў. Усе гэтыя асаблівыя правы звычайна называюць словам «улада».

◀ Правадыр першабытнага племені.
Малюнак XIX ст.

с. 32–33

З'яўленне няроўнасці і неабходнасць абараняць свае землі прывялі да ўзнікнення *дзяржавы*. Дзяржава — гэта форма арганізацыі і кіравання грамадствам на пэўнай тэрыторыі. Дзяржава мае межы, кіраўніка, адзіныя законы і войска, збірае падаткі з насельніцтва. Яна забяспечвае парадак і стабільнасць у грамадстве. Першыя дзяржавы ўзніклі ў далінах вялікіх рэк Пярэдняй Азіі, Старажытнага Егіпта і Індыі.

3. Пераход да цывілізацыі. Развіццё земляробства, жывёлагадоўлі і рамёстваў, пераход да аселага спосабу жыцця, няроўнасць у грамадстве, наяўнасць дзяржавы, будаўніцтва ўмацаваных паселішчаў — гарадоў, узнікненне гандлю і грошай — усё гэта сведчыла пра тое, што пачаўся пераход чалавецтва ад першабытнасці да *цывілізацыі*. Адбылося гэта прыкладна на мяжы *чацвёртага — трэцяга тысячагоддзяў да н. э.*

Цывілізацыя характарызуецца больш высокім узроўнем развіцця ў параўнанні з першабытным перыядам. З пераходам да цывілізацыі пачынаецца другі этап гісторыі Старажытнага свету.

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

♦ *Рост насельніцтва прывёў да з'яўлення племянных саюзаў.* ♦ *Вынікам вылучэння знаці і з'яўлення няроўнасці стала ўзнікненне дзяржавы.* ♦ *На змену першабытнаму грамадству прыйшла цывілізацыя.*

- ? **1.** Чым адрознівалася кіраванне ў родавай абшчыне і племені? Як вы думаеце, чаму выгнанне з племені лічылася самым жорсткім пакараннем? **2.** Хто складаў родавую знаць? Чым былі знакамітыя гэтыя людзі? Чым яны маглі ганарыцца? **3.** Дайце азначэнне паняцця «дзяржава». Якія сучасныя дзяржавы вы ведаеце? **4.** Раствлумачце лагічны ланцужок: пераход да вытворчай гаспадаркі → суседская абшчына → племянныя саюзы → племянная знаць → няроўнасць → дзяржава. **5.** Адлюструйце (схематычна або малюнкамі) свет першабытнасці і свет цывілізацыі.

Абагульненне да раздзела «Ад першабытнасці да цывілізацыі»

Сотні тысяч гадоў калектывы першабытных людзей хадзілі па зямлі, мяняючы месцы паляўнічых стаянак у залежнасці ад пары года і змянення клімату. Узброеныя дубінамі і камянямі, асвойвалі новыя землі ў пошуках ядомых раслін і матэрыялаў, неабходных для вырабу прылад працы і палявання. Паступова чалавек паляпшаў умовы свайго жыцця. Ён навучыўся выкарыстоўваць, а затым здабываць агонь, апрацоўваць камень — спачатку груба, а затым усё больш дасканала.

Паляванне першабытных людзей пайшло больш паспяхова, калі з'явіўся лук, бо стралой можна было забіваць звера або птушку на значнай адлегласці. Паколькі людзі працавалі разам, то здабытыя і вырашчаныя прадукты імі выкарыстоўваліся сумесна.

Не разумеючы шмат якіх з'яў прыроды, баючыся і ў той жа час шануючы іх, чалавек думаў, што яны выклікаюцца вышэйшымі, звышнатуральнымі сіламі — багамі. Так узнікла рэлігія.

З часам людзі перайшлі да земляробства і жывёлагадоўлі. Гэта была падзея вялікай гістарычнай значнасці.

На змену родавай абшчыне прыйшла суседская. З'явіліся багатыя і бедныя, узнікла няроўнасць. Для падтрымання парадку і для абароны ад знешняй пагрозы людзі стварылі дзяржаву. На гэтым скончылася гісторыя першабытнасці, і пачалася эпоха цывілізацый.

Практычны занятак

I. Работа са стужкай часу.

Начарціце стужку часу. Адзначце на ёй падзеі, пералічаныя ў заданнях. Што адбылося раней і на колькі:

- адступленне ледавіка або з'яўленне чалавека разумнага;
- з'яўленне неандэртальца або краманьёнца;
- пачатак века металаў або зараджэнне земляробства і жывёлагадоўлі;

- з'яўленне чалавека ўмелага або ўзнікненне мастацтва;
- пачатак пахаладання або з'яўленне чалавека ўмелага?

II. Храналогія.

Расстаўце паняцці ў храналагічнай паслядоўнасці.

А	Б
1. Чалавек прамахадзячы. 2. Чалавек разумны. 3. Чалавекападобная малпа. 4. Чалавек умелы.	1. Суседская абшчына. 2. Першабытны чалавечы статак. 3. Саюз плямён. 4. Родавая абшчына.

III. Класіфікацыя паняццяў.

Падбярыце абагульняючае слова або словазлучэнне.

1. Бог, ахвяра, ідал, малітва, культ, язычніцтва.
2. Скульптура, графіка, жывапіс, арнамент.
3. Першабытны чалавечы статак, племя, родавая абшчына, саюз плямён, суседская абшчына.
4. Ганчарства, прадзенне, ткацтва, пляценне.
5. Паляванне, збіральніцтва, рыбная лоўля.

IV. Адкажыце на пытанні.

1. Чым адрозніваецца сучасны чалавек ад чалавека разумнага?

2. Якія матэрыялы для вырабу прылад працы былі даступныя першабытным людзям? Як з імі звязаны назвы перыядаў першабытнай гісторыі?

3. Прыведзіце прыклады таго, што ў эпоху першабытнасці людзі развіваліся не толькі фізічна, але і духоўна.

V. Творчыя заданні.

1. Выкарыстоўваючы дадатковыя крыніцы інфармацыі, складзіце апавяданне па выбары: а) паляванне на маманта; б) адзін дзень з жыцця неандэртальскага хлопчыка (дзяўчынка); в) пра жыццё чалавека, якога выгналі з абшчыны.

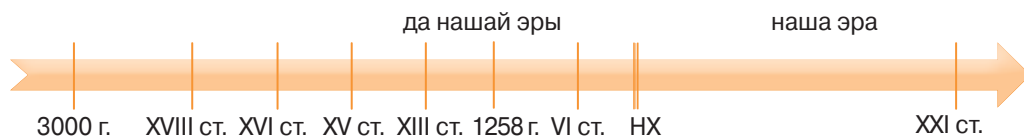
2. Намалюйце пасяленне першабытных земляробаў і жывёлаводаў. Складзіце невялікае апавяданне паводле малюнка.

Раздзел II

ЦЫВІЛІЗАЦЫІ СТАРАЖЫТНАГА УСХОДУ І АМЕРЫКІ

Глава 1. СТАРАЖЫТНЫ ЕГІПЕТ

Праекты і даследаванні

♦ Разгадка таямніцы егіпецкіх іерогліфаў. ♦ Шляхамі фараонаў. ♦ Загадкі егіпецкіх пірамід. ♦ Што падарыла свету егіпецкая цывілізацыя?

§ 9. Прырода і насельніцтва Старажытнага Егіпта

?! 1. Калі і дзе ўпершыню адбыўся пераход да земляробства? 2. Якім чынам рамеснікі атрымлівалі прадукты працы земляробаў?

Старажытнагрэчаскі гісторык Геродот называў Егіпет «дарункам Ніла», а самі жыхары называлі сваю краіну Чорнай зямлёй. Хто мае рацыю? Якое месца ў жыцці егіпцянаў займаў Ніл? Як прыродныя ўмовы краіны былі звязаны з заняткамі яе жыхароў?

1. Прырода Старажытнага Егіпта. Цывілізацыя Старажытнага Егіпта зародзілася ў чацвёртым тысячагоддзі да н. э. на берагах шчодрага *Ніла*, у паўночна-ўсходняй частцы афрыканскага кантынента.

▲ Старажытны Егіпет

Старажытнагрэчаскі гісторык Дыядор Сіцылійскі лічыў, што «Егіпет умацаваны з усіх бакоў самой прыродай». Дакажыце гэта з дапамогай карты.

Ніл — адна з самых вялікіх рэк свету. Яна пачынае свой доўгі шлях у Цэнтральнай Афрыцы і ўпадае ў Міжземнае мора. Перад упадзеннем у мора Ніл разгаліноўваецца на водныя рукавы і ўтварае шырокую *дэльту* — урадлівую даліну, якая нагадвае па сваёй форме трохвугольнік.

У старажытнасці берагі Ніла зарасталі высокай травой — *папірусам*, духмянымі гаямі акацый, фінікавых пальмаў, вінаградам. У зарасніках папіруса вадзіліся незлічоныя чароды птушак. Рака была багатай на рыбу. У вадзе жылі кракадзілы і бегемоты. У землях Старажытнага Егіпта жылі таксама антылопы, кабаны і львы.

Да даліны Ніла прылягалі чырвоныя землі пустыні і невысокія горы, багатыя на розныя пароды каменю і гліны. На ўсход ад дэльты знаходзіліся залежы меднай руды, а на поўдні Старажытнага Егіпта — золата. Прыродныя багацці выкарыстоўваліся ў будаўніцтве і для вырабу прылад працы. З папіруса вязалі платы і будавалі лодкі, атрымлівалі спецыяльны матэрыял для пісьма.

2. Разлівы Ніла. У Егіпце дажджы выпадаюць рэдка, з-за чаго часта бываюць засушлівыя вятры-сухаветы. У красавіку — маі яны дзьмуць з Лівійскай пустыні на працягу 40—50 дзён. Расліны вянуць, сухая зямля трэскаецца.

с. 35

Выратавальная прахалода прыходзіць з поўначы. У гэты ж час у месцах, адкуль цячэ Ніл, пачынаецца сезон дажджоў і раставанне снягоў у гарах. Узровень вады ў Ніле рэзка падымаецца. Рака выходзіць з берагоў — разліваецца, падтопляючы прыбярэжныя землі і амаль усю дэльту. Разліў доўжыцца 2 месяцы — з сярэдзіны ліпеня да сярэдзіны верасня. Затым

◀ Разліў Ніла

вада спадае, пакідаючы пасля сябе глей — мяккі і вязкі асадак з часціц нападўгнілых раслін і горных парод. За некалькі тысячагоддзяў таўшчыня наносаў у асобных месцах дасягнула больш за 10 метраў. Таму старажытныя егіпцяне называлі сваю краіну *Чорнай зямлёй*.

3. Старажытныя земляробы ў даліне Ніла. Людзі здаўна засялялі даліну Ніла. Асноўным заняткам насельніцтва было земляробства. Сельскагаспадарчыя працы цалкам залежалі ад разліваў Ніла, да якіх земляробы рыхтаваліся асабліва старанна. Будавалі каналы і вялікія вадасховішчы. З гліны і чарота майстравалі спецыяльныя насыпы, або *дамбы*. У дамбах рабілі маленькія вароты. У час разліву іх адчынялі і прапускаралі ваду, а затым зачынялі, і такім чынам надоўга захоўвалі пакінутую частку вады ў вадасховішчы. З часам егіпцяне навучыліся будаваць спецыяльныя пад'ёмныя прылады — *шадўфы*. З дапамогай гэтых «калодзежных жураўлёў» ваду падавалі на ўзвышшы і арашалі палі ў час засухі. Земляныя працы выконвалі разам усёй земляробчай абшчынай. Так у Старажытным Егіпце ўзнікла *арашаемае земляробства*.

У сярэдзіне верасня пачынаўся сезон ворыва і сяўбы. Спачатку зямлю рыхлілі матыкай. Затым з'явіліся саха і драўляны плуг. У плуг запрагалі валоў. Пасля ўзворвання поле засявалі пшаніцай і ячменем. У лютым — сакавіку егіпцяне збіралі ўраджай. Пшаніцу і ячмень жалі меднымі сярпамі. У час жніва зразаліся толькі каласкі. Іх малацілі на таку, кідаючы пад ногі свойскай жывёле. У гэты ж час на агародах збіралі розную агародніну — бабы, гарох, агуркі, лук, часнок.

Шадуф. *Рэканструкцыя* ▶

Апішыце прыныцы работы прылады.

▲ Земляробчыя работы ў Старажытным Егіпце

- ✓ Выкарыстоўваючы тэкст параграфу і ілюстрацыю, апішыце паслядоўнасць земляробчых работ егіпцянаў.

Старажытныя егіпцяне былі добрымі садодамі. Вырошчвалі фінікі, інжыр, гранаты і розныя гатункі вінаграду. Яны разводзілі таксама свойскую жыўнасць — кароў, авечак, коз, аслоў, свойскіх гусей і качак. Рыбу лавілі сеткамі або спецыяльнымі пасткамі.

4. Егіпцяне-рамеснікі. У Старажытным Егіпце было шырока развіта рамяство. Рамеснікі навучыліся выплаўляць медзь, а ў сярэдзіне другога тысячагоддзя да н. э. — бронзу. Развівалася гарбарная справа. З вырабленых шкур жывёл шылі сандалі і рамяні. Шкурамі абцягвалі баявыя шчыты і калясніцы.

Егіпцяне славіліся вытворчасцю тканін і ювелірных вырабаў. Тканіны былі розныя. Тонкія, як павуціна, для багатых, і грубыя, больш танныя, для беднякоў. Асабліва цаніліся тканіны з лёну, які ўпершыню навучыліся вырошчваць і апрацоўваць у Старажытным Егіпце. Егіпцяне таксама ўмелі выплаўляць шкло з пяску і соды, а з дапамогай розных прымесей атрымліваць каляровае шкло. У краіне быў добра развіты менаві гандаль (ад слова «мяняць»).

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

◆ *Егіпет размешчаны ў Паўночна-Усходняй Афрыцы. Гэта краіна з гарачым і засушлівым кліматам.* ◆ *Рака Ніл і яе разлівы мелі важнае значэнне ў жыцці старажытных егіпцянаў.* ◆ *Арашаемае земляробства патрабавала вялізных намаганняў вялікіх калектываў людзей.* ◆ *Старажытныя егіпцяне былі не толькі добрымі земляробамі, але і ўмельмі рамеснікамі.*

- ? 1. Вылучыце ключавыя словы (словы, якія перадаюць галоўныя думкі) у пункце 1. Складзіце з дапамогай карты і ключавых слоў апавяданне пра становішча Егіпта і яго прыроду. 2. Параўнайце прыроду Егіпта і нашай краіны. У чым вы бачыце адрозненні? 3. Ці меў рацыю старажытнагрэчаскі гісторык Герадот, называючы Егіпет «дарункам Ніла»? Дакажыце свой пункт гледжання. 4. Якія цяжкасці пераадоўвалі людзі, асвойваючы даліну Ніла? 5. Як вы думаеце, навошта старажытныя егіпцяне будавалі арашальныя збудаванні, калі жылі побач з ракой? 6. На прыкладзе Старажытнага Егіпта растлумачце сувязь паміж прыроднымі ўмовамі краіны і заняткамі яе жыхароў.

§ 10. Дзяржава фараонаў

- ?! 1. Значэнне паняццяў «цывілізацыя», «дзяржава». 2. Асноўныя прыметы цывілізацыі.

Яны былі жывым увасабленнем бога. Узышоўшы на трон, яны пачыналі будаўніцтва сваёй грабніцы. Якой уладай валодалі яны — правіцелі Егіпта? На чыёй працы трымалася магутнасць уладароў Старажытнага Егіпта?

1. Аб'яднанне Старажытнага Егіпта ў адну дзяржаву.

У канцы чацвёртага тысячагоддзя да н. э. у даліне Ніла ўтварыліся два вялікія царствы. Адно ў нізоўі Ніла, яго дэльце, — *Ніжні Егіпет*, іншае на поўдні краіны — *Верхні Егіпет*. Цар Ніжняга Егіпта насіў чырвоную карону, а цар Верхняга Егіпта — белую карону. Каля **3000 года да н. э.** правіцель паўднёвага царства атрымаў перамогу над сваім паўночным суседам і аб'яднаў краіну ў адну дзяржаву. Ён

▲ Кароны правіцеляў Егіпта

стаў насіць двайную карону — белую, устаўленую ў чырвоную. Яго пераемнікі з гэтага часу называліся царамі Верхняга і Ніжняга Егіпта. Сталіцай адзінай дзяржавы быў горад *Мемфіс* («Белыя сцены»), размешчаны недалёка ад сучаснага Каіра.

2. Улада і становішча фараонаў. Уся ўлада ў Старажытным Егіпце належала цару. Старажытныя егіпцяне шанавалі яго як бога. Нават самыя знатныя людзі безумоўна падпарадкоўваліся яму. Людзям забаранялася вымаўляць усных імёны сваіх цароў. Кажучы пра іх, яны выкарыстоўвалі слова «пер-о», якое азначала «вялікі дом». Старажытным грэкам у гэтым слове падалося «фараон». Гэтым тлумачыцца, чаму цара Старажытнага Егіпта мы называем *фараонам*.

Егіпцяне лічылі, што фараон павінен жыць вечно. Пасля смерці — у спецыяльных «дамах вечнасці», або грабніцах. Па загадзе фараона дзясяткі тысяч людзей будавалі грабніцы. Самыя велічныя ствараліся ў форме вялізных пірамід. Піраміды — найвялікшыя збудаванні не толькі старажытнасці, але і сучаснага свету. Яны лічацца першым з сямі цудаў свету.

3. Лад старажытнаегіпецкай дзяржавы. Фараон кіраваў дзяржавай з дапамогай *вяльможаў* — блізкіх і давераных асоб, саветнікаў, военачальнікаў і чыноўнікаў, г. зн. людзей, якія знаходзіліся на службе. Вышэйшым чыноўнікам пры фараоне быў *чці*, якому падпарадкоўваліся ўсе астатнія чыноўнікі. Асобае становішча займаў чыноўнік, які распараджаўся харчовымі запасамі краіны, а таксама настаўнік і выхавальнік дзяцей фараона.

Чыноўнікі правілі ў сёлах і гарадах, кіравалі будаўнічымі работамі, сачылі за арашальнымі сістэмамі і ўсім у краіне. Найбольш важным абавязкам чыноўнікаў быў збор падатку

с. 44–45

◀ Піраміды

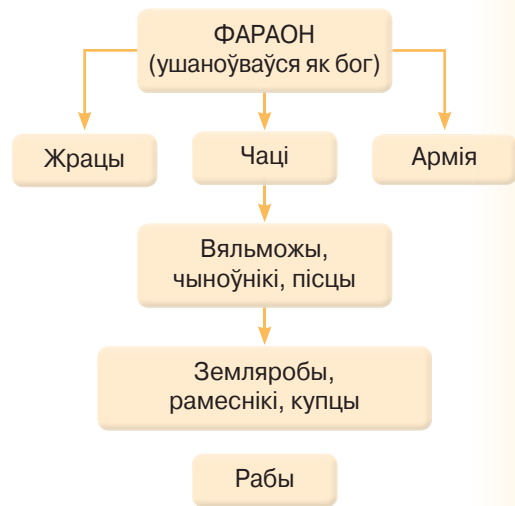
- ✓ *Растлумачце сэнс старажытнай прымаўкі: «Усё баіцца часу, але час баіцца пірамід».*

з земляробаў і рамеснікаў. У Старажытным Егіпце рэгулярна праводзіўся перапіс насельніцтва. Улік падаткаў і перапіс вялі *пісцы*, якія ўвасаблялі ўладу фараона на месцах. Дзякуючы чыноўнікам цар ведаў усё пра сваіх падданных.

У фараонаў было добра арганізаванае войска. Яно падтрымлівала ўладу фараона ўнутры краіны, служыла для адпору ворагам і пашырэння тэрыторыі дзяржавы. Сістэму кіравання дзяржавай, пры якой вышэйшая ўлада належыць аднаму чалавеку, называюць *манархіяй*.

Усе багацці краіны ствараліся земляробамі і рамеснікамі. Першапачаткова яны працавалі разам пад строгім наглядом чыноўнікаў. Прадукты іх працы паступалі ў дзяржаўныя сховішчы, якія знаходзіліся ў распараджэнні правіцеля. Простыя працаўнікі атрымлівалі толькі мінімум неабходнага для жыцця — прылады працы, адзенне і прадукты. З часам земляробам сталі даваць невялікія ўчасткі зямлі, на якіх яны вялі ўласную гаспадарку.

Грамадства Старажытнага Егіпта ▶

Апіраючыся на схему і выкарыстоўваючы тэкст параграфу, апішыце лад старажытнаегіпецкай дзяржавы.

За карыстанне ўчасткам земляробы аддавалі ў выглядзе падатку частку ўраджая і прыплоду жывёлы фараону і храмам.

Ніжэйшую прыступку займалі рабы. Як правіла, гэта былі палонныя, захопленыя ў час войн. Рабы не мелі землі і іншай маёмасці і павінны былі працаваць на свайго гаспадара. Іх можна было купіць, прадаць.

4. Улада жрацоў. Старажытныя егіпцяне высока шанавалі сваіх богаў і фараонаў. У іх гонар узводзіліся велічныя храмы. Богаслужэнне і свяшчэнныя абрады ў храмах спраўлялі спецыяльна навучаныя людзі — *жрацы*.

Жрацы лічыліся мудрацамі і захавальнікамі найстаражытнейшых ведаў. Яны вялі астранамічныя назіранні, шмат чаго зрабілі для развіцця матэматыкі і медыцыны. Улада жрацоў над людзьмі была вялізнай. Некаторыя з іх сапернічалі з фараонамі і нават станавіліся правіцелямі Старажытнага Егіпта.

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

◆ Каля 3000 г. да н. э. у Егіпце была створана адзіная дзяржава. ◆ Старажытны Егіпет уяўляў сабой дзяржаву з добра арганізаванай сістэмай кіравання і неабмежаванай уладай фараона. ◆ Апорай царскай улады былі войска і шматлікія чыноўнікі. ◆ Простыя працаўнікі атрымлівалі толькі мінімум неабходнага для жыцця — прылады працы, адзенне і прадукты. ◆ Вялікую ролю ў жыцці Старажытнага Егіпта адыгрывалі жрацы.

1. З якога часу і чаму егіпецкія цary насілі дваіную карону? Што яна азначала? 2. Растлумачце лагічны ланцужок: засушлівы клімат Егіпта → стварэнне арашальнай сістэмы → калектыўная праца земляробаў → аб'яднанне Егіпта пад уладай фараона. 3. Прывядзіце прыклады, якія даказваюць, што ўлада фараона была бязмежнай.

4. Чаму прафесія пісца цанілася больш за многія іншыя? 5. Чым становішча рабоў адрознівалася ад становішча рамеснікаў і земляробаў? 6. Як вы думаеце, чаму жрацы маглі сапернічаць з фараонамі?

 Знайдзіце малюнкi з узорами рэльефаў і скульптур, якія адлюстроўваюць жыццё розных пластоў егіпецкага грамадства. Як на ілюстрацыях адлюстравана адрозненне ў становішчы вяльможаў, пісцоў і простых працаўнікоў?

§ 11. Ператварэнне Старажытнага Егіпта ў магутную дзяржаву

?! 1. Хто і калі стварыў адзіную дзяржаву ў Егіпце? **2.** Якой была роля фараона ў дзяржаве? **3.** Наколькі вялікай была роля жрацоў?

Стваральнік адной з найстаражытнейшых імперый. Фараон, які падпісаў першы вядомы ў гісторыі мірны дагавор. Правіцель, які першым паспрабаваў усталяваць аднабожжа. Як звалі гэтых фараонаў?

1. Умацаванне старажытнаегіпецкай дзяржавы. У XVIII ст. да н. э. у Старажытны Егіпет уварваліся качавыя плямёны *гіксосаў* з Пярэдняй Азіі. Качэўнікі ваявалі на баявых калясніцах, запрэжаных коньмі. Егіпцяне ж ужывалі тактыку пешага бою. Пра існаванне коней яны яшчэ не ведалі.

▲ Фараон перамагае гіксосаў

☑ Якім чынам мастак адлюстраванне веліч правіцеля Егіпта?

Заваяваўшы Егіпет, гіксосы кіравалі краінай больш за 100 гадоў. Каля 1600 г. да н. э. яны былі выгнаны. Краіна акрыяла ад разрухі. Егіпцяне навучыліся разводзіць коней, рабіць баявыя калясніцы. Атрады воінаў, якія змагаліся на калясніцах, склалі грозную сілу егіпецкага войска. Акрамя таго, выкарыстанне бронзавых прылад працы прывяло да павелічэння плошчы зямель, што апрацоўваліся, і росту ўраджаю. Усё гэта рабіла дзяржаву больш багатай і моцнай.

Сталіцай адзінай дзяржавы ў гэты час стаў горад *Фівы*. Заступнік Фіў бог сонца Амон ператварыўся ў важнае бажаство для ўсяго Старажытнага Егіпта. З гэтага часу пачынаецца эпоха найвялікшай магутнасці старажытнаегіпецкай дзяржавы.

2. Заваявальныя паходы Тутмаса III і Рамзеса II. Фараоны вялі паспяховыя войны. Яны падпарадкавалі сваёй уладзе многія суседнія краіны.

Вялікім заваёўнікам старажытнасці быў фараон *Тутмас III* (XV ст. да н. э.). Пры ім тэрыторыя Егіпта павялічылася ўтрая. Фараону падпарадкаваліся краіны Усходняга Міжземнамор'я — *Палесціна* і *Сірыя*. На поўдні ён заваяваў багатую золатам *Нубію*. Войска фараона прасунулася ў Пярэдняю Азію і дайшло да берагоў Еўфрата. Усяго за сваё жыццё Тутмас III здзейсніў больш за 20 ваенных паходаў.

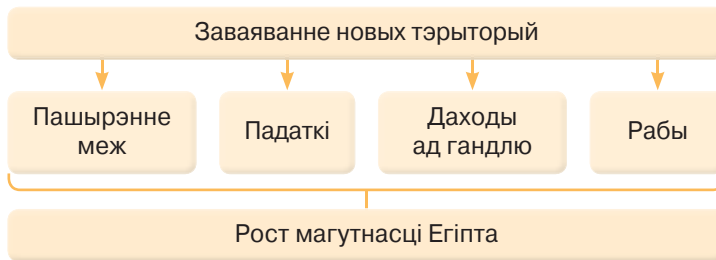
Знакамітым палкаводцам быў фараон *Рамзес II*, які кіраваў у XIII стгоддзі да н. э. Фараон вёў войны з магутным царствам хетаў. Але яму так і не ўдалося пакарыць іх дзяржаву. Прыкладна

с. 53–54

- ▲ Старажытнаегіпецкія пехацінец і лучнік. *Сучасны малюнак*
- ☑ Апішыце ўзбраенне старажытнаегіпецкіх воінаў.

Апішыце, якім чынам заваяванні спрыялі росту магутнасці Егіпецкай дзяржавы.

ў 1258 г. да н. э. паміж егіпцянамі і хетамі быў падпісаны першы вядомы ў гісторыі мірны дагавор.

Рамзес II праславіўся не толькі як заваёўнік, але і як будаўнік. У яго доўгае цараванне былі пабудаваны новыя храмы, якія ўражвалі сваімі неверагоднымі памерамі.

Фараоны збіралі з заваяваных народаў вялізную даніну. У Егіпет паступалі золата, слановая костка, дарагія тканіны, каштоўная драўніна, збожжа, табуны коней і жывёла. Тысячы людзей зганяліся ў рабства. «*Жывыя забітыя*» — так называлі ў Старажытным Егіпце рабоў. Рабы не мелі ніякіх правоў і працавалі на самых цяжкіх работах. Багатая здабыча дазваляла фараонам адорваць народ падарункамі. З нагоды ваенных перамог у сталіцы праводзіліся пышныя ўрачыстасці.

3. Рэформы фараона Эхнатона. Важнай падзеяй у гісторыі Старажытнага Егіпта былі рэформы цара *Эхнатона*. Гэты фараон правіў у XIV ст. да н. э. Ён лічыў, што жрацы валодаюць занадта вялікай уладай і трэба пакласці гэтаму канец. Фараон задумваўся таксама над тым, чаму егіпцяне пакланяюцца шматлікім багам, і прыйшоў да высновы, што бог адзін.

Эхнатон ажыццявіў вялікія змяненні, або *рэформы*, у рэлігійным жыцці егіпцянаў. Ён абвясціў Атона адзіным богам для ўсіх егіпцянаў, а сябе яго адзіным сынам. Аднак усталяванне культуры адзінага бога ў Старажытным Егіпце было

нядоўгім. Пасля смерці фараона-рэфарматара жрацы аднавілі пакланенне ранейшым багам і свой уплыў у егіпецкім грамадстве.

4. Заняпад улады і магутнасці фараонаў. Пасля кіравання Рамзеса II старажытнаегіпецкая дзяржава паступова страчвала сваю былую магутнасць. Заваёўнікі руйнавалі краіну і аслаблялі ўладу фараонаў. Таму ў VI ст. да н. э. Егіпет быў лёгка заваяваны *Персіяй* і стаў адной з найбагацейшых абласцей гэтай дзяржавы.

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

♦ У час кіравання фараонаў Тутмаса III і Рамзеса II былі заваяваны вялікія тэрыторыі. ♦ У перыяд найвышэйшай магутнасці старажытнаегіпецкая дзяржава распасціралася ад берагоў Ніла да берагоў Еўфрата. Улада фараонаў апіралася на добра навучанае і арганізаванае войска. ♦ Фараон Эхнатон упершыню ў гісторыі спрабаваў увесці адзінабожжа. ♦ З цягам часу Старажытны Егіпет падпарадкаваўся больш магутным заваёўнікам.

- ❓ **1.** Хто такія гіксосы і якую ролю ў гісторыі Егіпта яны адыгралі? **2.** Назавіце прычыны ўзмацнення Егіпецкага царства. З імёнамі якіх фараонаў гэта звязана? **3.** З дапамогай стужкі часу падлічыце, колькі стагоддзяў прайшло ад утварэння адзінай дзяржавы ў Егіпце да падпісання першага ў гісторыі мірнага дагавора. **4.** Чаму рэформа Эхнатона не была працягнута пасля яго смерці, а жрацы пастараліся знішчыць памяць пра яго? **5.** Калі і чаму Егіпет трапіў пад уладу Персіі?

Першай у гісторыі падрабязна апісанай бітвай з'яўляецца бітва пры Мегідо з удзелам Тутмаса III. А першы вядомы ў гісторыі мірны дагавор быў падпісаны Рамзесам II пасля бітвы пры Кадэшы. Выкарыстоўваючы матэрыялы сеткі Інтэрнэт і дадатковыя крыніцы інфармацыі, падрыхтуйце паведамленне пра гэтыя бітвы старажытнасці.

§ 12. Побыт і паўсядзённае жыццё старажытных егіпцяў

?! Якія абавязкі былі ў розных пластоў насельніцтва ў старажытнаегіпецкай дзяржаве?

«Падобны да каменнага ідала невук, якога не навучаў бацька». Чаму вучылі егіпцяне сваіх дзяцей? Як выглядалі іх дамы і адзенне? Якім прадуктам аддавалі перавагу?

1. Жыццё простых егіпцяў. Большасць егіпецкага народа складалі земляробы і рамеснікі, якія працавалі на палях, на будаўніцтве, у майстэрнях. Яны павінны былі пракарміць не толькі сябе, але і фараона, яго вяльможаў — саветнікаў і военачальнікаў, а таксама шматлікіх чыноўнікаў, воінаў і пісцоў. Не выпадкова на старажытнаегіпецкіх малюнках можна ўбачыць разнастайныя віды земляробчых і рамесных работ.

У старажытнаегіпецкіх тэкстах згадваюцца кавалі, каменячосы, будаўнікі, ткачы, ювеліры і іншыя рамеснікі. Апісваецца іх беднасць і нялёгкая праца з раніцы да позняй ночы.

▲ Рамесныя майстэрні. *Роспісы на сценах гробніц*

☑ З дапамогай малюнкаў раскажыце пра заняткі егіпцяў.

Асабліва цяжкай была праца земляробаў. Акрамя апрацоўкі палёў, яны павінны былі выконваць работы па падтрыманні ў парадку арашальных сістэм, удзельнічаць у будаўніцтве царскіх палацаў, храмаў, дарог.

▲ Дом знатнага егіпцяніна.
Рэканструкцыя

Простыя егіпцяне жылі ў невялікіх глінабітных хатках, у якіх не было амаль ніякай мэблі. На земляной падлозе — папірусная цыноўка, каля ачага — гліняны посуд. Дах хаты часта выкарыстоўвалі для начлегу.

2. У доме знатнага егіпцяніна. У зусім іншых умовах жылі правіцелі Старажытнага Егіпта, вяльможы, жрацы і знатныя людзі. Знатныя егіпцяне імкнуліся ва ўсім і заўсёды браць прыклад з фараона. Жылі яны ў раскошных палацах, акружаных высокімі глінянымі сценамі.

Палацы, як і ўсе дамы ў Старажытным Егіпце, будаваліся з цэглы. Дах плоскі. Па вечарах, калі спадала гарачыня, на ёй збіралася ўся сям'я для адпачынку. Пакоі ўнутры палаца атынкаваны і пакрыты малюнкамі.

Палац размешчаны ў садзе сярод кветак і фруктовых дрэў. Пасярод саду знаходзіцца сажалка. У ёй плаваюць гусі і качкі. Крыху наводдаль — сховішча для збожжа, кухня, пякарня, калодзеж, а таксама хаціны для слуг.

с. 60–62

...Сёння з раніцы ў палацы пануе незвычайная мітусня. Гэта дакладная прымета таго, што ў ім рыхтуюцца да прыёму гасцей. Слугі паліваюць кветкі і дрэвы, штосьці таўкуць у ступах. Жанчыны-рабыні расціраюць збожжа каменнымі зерняцёркамі, гатуюць разнастайныя стравы.

Нарэшце слугі засцілаюць падлогу самага вялікага пакоя свежымі трысняговымі цыноўкамі. Навокал развешваюць шматлікія гірлянды з кветак лотаса. Да гэтага часу агонь у бронзавай жароўні прагарэў. На вуглі кладуць кавалачкі пахучай смалы, і ўсё вакол напаўняецца салодкім пахам

Ювелірныя ўпрыгажэнні: падвеска, бранзалет ▶

духмяных рэчываў. Чутна, як музыкі наладжваюць свае інструменты. Чакаюць сваёй чаргі акрабаткі і танцоркі. Напіткі і стравы пададзены. Усё гатова для прыёму гасцей.

3. Адзенне і знешні выгляд старажытных егіпцянаў. Гарачы клімат не патрабаваў складанага адзення. Егіпцяне апраналіся лёгка і зручна. У багатых жанчын былі белыя льяныя сукенкі, якія нагадваюць сарафан. У мужчын — фартухі, чымсьці падобныя да спадніцы. Адзенне такога ж фасону насілі простыя людзі. Толькі рабілася яно з грубага палатна. Па доме егіпцяне звычайна хадзілі басанож. Сандалі апраналі толькі тады, калі сыходзілі з двара.

Пра багацце і заможнасць людзей сведчылі ювелірныя ўпрыгажэнні і каштоўнасці.

4. Егіпецкая сям'я. Сям'я ў Старажытным Егіпце высока цанілася. Жанчыны карысталіся павагай, мелі права валодаць маёмасцю. Егіпцяне вельмі любілі сваіх дзяцей. Амаль да трох гадоў дзіця не расставалася з маці. Дзяўчынкі вучыліся дома. Хлопчыкі імкнуліся авалодаць прафесіяй свайго бацькі, наведвалі школу. Адукаваны юнак нават з простага сям'і мог прасунуцца па дзяржаўнай службе. Непаслушэнства асуджалася і ў сям'і, і ў грамадстве. «Бог любіць паслухмянага, непаслухмянага бог ненавідзіць», — гаворыцца ў егіпецкім павучанні.

▲ Знатная сям'я. Роспіс грабніцы

5. Харчаванне старажытных егіпцяў. Ежа большасці егіпцяў была простаю. Асноўнымі прадуктамі харчавання з'яўляліся пшанічныя або ячменныя аладкі, кашы, сушаная рыба, агародніна — агуркі, часнок, лук, салата.

Багатыя харчаваліся намнога лепш. У іх рацыёне былі таксама мяса, сыр, садавіна, а з напіткаў — малако, піва, віно.

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

♦ *Жыццё багатых і знатных егіпцяў адрознівалася ад жыцця простых працаўнікоў.* ♦ *Усіх жыхароў Егіпта аб'ядноўвалі агульныя каштоўнасці: вера ў адных і тых жа багоў і паважлівае стаўленне да сям'і, жанчын і дзяцей.*

? **1.** Чым адрознівалася жыццё знатных егіпцяў ад жыцця земляробаў і рамеснікаў? Знайдзіце ў тэксце параграфу сказы, якія пацвярджаюць ваш адказ. **2.** Складзіце апавяданне ад першай асобы пра адзін дзень з жыцця егіпцяніна на выбар: вяльможа, рамесніка, земляроба. Прадумайце і запішыце план апавядання. **3.** Чаму ў Старажытным Егіпце вялікай каштоўнасцю лічылася сям'я? Якія традыцыі старажытнаегіпецкай сям'і не страцілі значэння ў нашы дні? **4.** Якія прадукты былі на стале простых егіпцяў, якія — на стале знатных?

? Складзіце план-схему маёнтка знатнага егіпцяніна. Падпішыце аб'екты, размешчаныя на схеме. Правядзіце віртуальную экскурсію для аднакласнікаў.

ГУЛЬНІ І ЗАБАВЫ СТАРАЖЫТНЫХ ЕГІПЦЯЎ

Тысячы гадоў назад, як і сёння, цацкі і гульні займалі важнае месца ў жыцці дзяцей і дарослых. Егіпецкія дзяўчынкі любілі сваіх лялек, вырабленых з палатна, гліны або дрэва. Археологі знайшлі цацкі ў выглядзе жывёл: кракадзіла з вялізнымі сківіцамі, маленькіх конікаў на колах, мышку з рухомым хвостом.

Самай папулярнай настольнай гульні быў сенет — магчыма, самая старажытная вядомая гульня з перамяшчэннем фішак на дошцы.

З дадатковых крыніц інфармацыі даведайцеся аб правілах гульні ў сенет. Якую сучасную гульню яна нагадвае?

§ 13. Рэлігія старажытных егіпцяў

?! 1. Калі і чаму ў людзей узніклі рэлігійныя ўяўленні? 2. Ад якіх сіл прыроды залежала жыццё егіпцяў?

Калі персідскі цар атакаваў войскі фараона, персы трымалі перад сабой нейкіх жывёл. У выніку бітва скончылася поўным паражэннем егіпцяў. «Усемагутнымі» жывёламі аказаліся... кошкі. Чаму жыхары Егіпта так трапятліва ставіліся да гэтых жывёл? Каго яшчэ абагаўлялі і ў што верылі егіпцяне?

1. Вераванні старажытных егіпцяў. Егіпцяне лічылі, што прыродай і жыццём людзей кіруюць багі. Таму яны пакланяліся вялізнай колькасці багоў. Блакітнае неба для іх было багінняй *Нут*. Яе ўяўлялі то ў выглядзе жанчыны, то ў выглядзе нябеснай каровы з зоркамі на целе.

Сонца — гэта бог *Ра*, які плыве па небе ў залатой ладдзі. Ноч настае, калі Ра спускаецца пад зямлю і ваюе з богам цемры. Перамогшы яго, Ра зноў раніцай з'яўляецца на небе. Бога Ра шанавалі ў Старажытным Егіпце больш за іншых, бо ад сонца ідуць святло і цяпло. Ра даруе жыццё людзям, жывёлам, раслінам. У яго было не адно, а некалькі імёнаў (Амон-Ра, Хнум-Ра і іншыя). Фараоны лічыліся сынамі бога Ра і выкарыстоўвалі ў сваіх імёнах яго імя.

▲ Багіня Нут

▲ Бог Амон-Ра

▲ Абу-Сімбел. Храм Рамзеса II

Нямала прыродных з'яў выклікала ў егіпцян невытлумачальны жах. Асабліва страшнай і варожай ім здавалася пустыня. Адтуль дзьмулі пякучыя пясчаныя вятры-сухавеі, качавыя плямёны рабілі набегі на мірных земляробаў. Грозную пустыню егіпцяне ўяўлялі ў выглядзе злога бога *Сета*, які забіў свайго роднага брата *Асірыса* — бога прыроды і раслін.

Пасля засушлівых вятроў-сухавеяў прырода зноў адраджалася. Егіпцяне лічылі, што разам з ёй ажывае і забіты Асірыс. Жыхары Старажытнага Егіпта ўрачыста адзначалі свята адраджэння бога Асірыса — земляробчае свята ўрадлівасці.

Многія егіпецкія багі маляваліся з цела чалавека і галавой святой жывёлы, якую абагаўлялі егіпцяне. Для пакланення багам і памінавання фараонаў у Старажытным Егіпце ўзводзіліся *храмы*. Егіпцяне будавалі іх з каменю. Уздоўж шляху,

які вёў да храмавых варот, часта ўстанаўліваліся статуі *сфінксаў* — фантастычных істот з целам ільва і галавой чалавека. Велічныя калоны ўпрыгожваліся каляровым арнамантам і пазалотай. Часцей за ўсё яны нагадвалі звязак сцёблаў папіруса або лотаса.

Найважнейшым месцам храма было свяцілішча. Тут знаходзіліся каменныя статуі багоў. Перад імі — сталы для ахвярапрынашэнняў. На іх складалі падарункі багам: кветкі, агародніну, гусей, цялят. Фараоны дарылі храмам землі, золата, каштоўнасці.

Усё ўсярэдзіне і вакол храма выклікала свяшчэнны страх і трапятанне перад выявамі багоў.

2. Вера ў замагільнае жыццё. Егіпцяне верылі ў замагільнае жыццё. Верылі ў тое, што душа памерлага трапляе ў падземнае царства. Там на троне сядзіць бог Асірыс і вяршыць свой справядлівы суд. Ён правярае, ці быў памерлы пры жыцці добрым і праведным чалавекам або вытвараў зло. Праведнікі застаюцца ў царстве Асірыса, дзе спее збожжа на палях і ўдосталь чыстай прахалоднай вады. Грэшнікаў з'ядае страшная пачвара з целам ільва і пашчай кракадзіла.

Каб захаваць бессмяротнасць і шчаслівае знаходжанне ў царстве мёртвых, цела памерлага чалавека бальзаміравалі. Для гэтага існавала даволі складаная працэдура. Цела вытрымлівалі ў спецыяльным раствору. Затым

с. 67–68

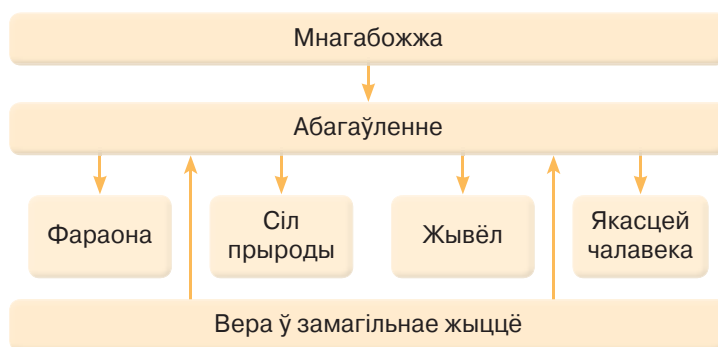

Пахавальная маска
фараона Тутанхамона

- ✓ Правіцель Егіпта быў пахаваны ў чатырох саркафагах.

насычалі бальзамам, смоламі, духмянымі рэчывамі і абмотвалі льянымі тканінамі. На твар памерлага клалі маску, якая нагадвае нябожчыка. Так атрымлівалася *мумія* — мёртвае цела, якое не гніе. Мумію ўкладвалі ў размалёваную труну — саркафаг, зроблены ў выглядзе чалавечага цела. Саркафаг хавалі ў грабніцы. Толькі цяпер, як лічылі егіпцяне, мёртвы быў гатовы да вечнага жыцця.

3. Абагаўленне жывёл і ракі Ніл. Старажытныя егіпцяне абагаўлялі свяшчэнных жывёл і птушак (гіпапатама, карову, кобру, сокала, ібіса і іншых). У Мемфісе быў храм, пры якім жыў бык *Апіс* — сімвал урадлівасці, якога абслугоўвалі жрацы і слугі. Пасля яго смерці па ўсёй краіне шукалі новага быка, абавязкова з белым трохвугольнікам на лбу.

▲ Рэлігія старажытных егіпцянаў

З дапамогай схемы растлумачце: чым рэлігія старажытных егіпцянаў адрознівалася ад вераванняў першабытных людзей.

Асабліва шанавалі егіпцяне багіню-кошку *Бастэт*. І ў гэтым не было нічога дзіўнага. Кошка была адной з самых карысных жывёл. Яна знішчала мышэй і ахоўвала гэтым ураджай.

Егіпцяне верылі, што кракадзіл у водах Ніла — гэта бог *Себек*. Калі чалавека з’ядаў кракадзіл, то людзі лічылі, што бог праявіў да гэтага няшчаснага асаблівую літасць.

Грозную багіню вайны высякалі ў выглядзе жанчыны з галавой ільвіцы. Бога мудрасці і пісьма *Тота* — у выглядзе чалавека з галавой ібіса — птушкі, падобнай да жураўля.

З асаблівай пашанай ставіліся старажытныя егіпцяне да ракі Ніл. У перыяд жыватворных разліваў раку называлі *Хані* і пакланяліся ёй як богу. У гонар Хані складаліся малітвы і гімны.

▲ Багіня-кошка
Бастэт

▲ Бог
Себек

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

◆ У жыхароў Старажытнага Егіпта існавала складаная рэлігія. ◆ Егіпцяне пакланяліся свяшчэнным жывёлам і мноству багоў, верылі ў замагільнае жыццё і абагаўлялі фараонаў. ◆ У гонар багоў узводзіліся велічныя храмы. Некаторыя з іх часткова захаваліся да нашых дзён.

- ? **1.** Як рэлігійныя вераванні былі звязаны з заняткамі егіпцянаў? Рас-тлумачце, чаму ў Егіпце быў развіты культ Сонца. **2.** Якіх багоў і чаму егіпцяне шанавалі больш за ўсё? **3.** Для чаго ў Старажытным Егіпце ўзводзіліся храмы? **4.** З якой мэтай праводзіўся абрад муміфікацыі? Як вы думаеце, чаму егіпцяне баяліся памерці на чужой зямлі? **5.** Як былі звязаны шанаванне свяшчэнных жывёл і пакланенне багам?

§ 14. Культура старажытных егіпцяў

?! 1. Калі і як зарадзілася мастацтва? 2. Назавіце віды першабытнага мастацтва.

Старажытных егіпцяў называюць «настаўнікамі настаўнікаў» іншых цывілізацый. Які ўклад унеслі старажытныя егіпцяне ў развіццё сусветнай навукі і мастацтва? Як і чаму вучылі дзяцей у Старажытным Егіпце?

1. Язык і пісьменства. Даўным-даўно ўжо няма мовы, якая гучала на берагах старажытнага Ніла. Жыхары сучаснага Егіпта гавораць па-арабску. Затое з найстаражытнейшых часоў да нас дайшлі шматлікія помнікі культуры Старажытнага Егіпта — статуі, абеліскі, руіны храмаў, грабніцы. На іх захаваліся пісьмовыя знакі на старажытнаегіпецкай мове. Толькі ў XIX ст. французскаму вучонаму Ж.-Ф. Шампальёну ўдалося расшыфраваць гэтыя старажытныя надпісы. Яны і расказалі нам пра гісторыю і культуру Старажытнага Егіпта.

Старажытныя егіпцяне пісалі завостранымі палачкамі на спецыяльным матэрыяле з папіруса. Яго вытворчасць

▲ Выраб папірусу

☑ 3 дапамогай ілюстрацый апішыце працэс вырабу папірусу.

патрабавала вялікіх намаганняў і часу. Расходавалі гэты матэрыял эканомна. Для зручнасці доўгія стужкі папірусу згортвалі ў скруткі. Шмат у якіх еўрапейскіх мовах слова «папера» паходзіць ад слова «папірус», як, напрыклад, у беларускай мове або «paper» у англійскай.

Вынаходства пісьменнасці было найважнейшым культурным дасягненнем Старажытнага Егіпта.

2. Школа. У старажытнаегіпецкіх школах вучыліся толькі хлопчыкі. Але зрэдку школу маглі наведваць і дзяўчынкі. Дзеці навучаліся пісьму, чытанню і лічэнню.

Пісаць вучыліся на чарапках пабітага посуду і толькі за тым — на старым папірусе, спачатку змыўшы раней напісаных значкі, або *іерогліфы* (святшчэнае пісьмо). Новы папірус давалі толькі тым вучням, якія паспяхова вучыліся. У школе дзеці чыталі павучальныя тэксты, вершы і казкі.

Навучанне было вельмі цяжкім. Ад вучняў патрабавалася завучыць сотні значкоў. Лянівых дзяцей каралі пугай. Не выпадкова ўзнікла прымаўка: «Вуха хлопчыка — на яго спіне».

І сёння мы можам прачытаць запіс на папірусе, у якім бацька павучае свайго сына. Ён пераконвае хлопчыка не ленавацца і добра вучыцца, каб стаць пісцом. Бо чыноўнікам і пісцам, як вы ўжо ведаеце, жылося намнога лепш, чым рамеснікам або земляробам.

3. Мастацтва Старажытнага Егіпта. Да нашых дзён захаваліся шмат якія ўзоры старажытнаегіпецкага мастацтва. Выдатнымі архітэктурнымі пабудовамі з'яўляюцца піраміды. У такіх грабніцах хавалі фараонаў. Піраміды будавалі на захад ад Ніла.

▲ Іерогліфы,
высечаныя на камені

▲ Багіня Ісіда.
Роспіс на сцяне грабніцы

▲ Бог Амон-Ра і бог Тот.
Старажытнаегіпецкі малюнак

▲ Бюст Неферціці —
жонкі фараона Эхнатона

- ✓ Чаму гэты твор адносяць да шэдэўраў сусветнага мастацтва?

Егіпцяне лічылі, што царства мёртвых знаходзіцца там, дзе заходзіць сонца. Недалёка ад сталіцы сучаснага Егіпта знаходзяцца тры найбуйнейшыя піраміды. Самая знакамітая з іх — фараона Хеопса.

У час раскопак у старажытнаегіпецкіх храмах і грабніцах археолагі знаходзяць мноства скульптур. Гэта гаворыць пра тое, што егіпцяне надавалі вялікае значэнне гэтаму віду мастацтва. Яны верылі, што статуі служаць ёмішчам душ памерлых людзей, таму імкнуліся дакладна адлюстравать іх рысы.

Жывапіс і рэльефы Старажытнага Егіпта служылі галоўным чынам для ўпрыгажэння грабніц і рэлігійных збудаванняў. Іх мэта складалася ў тым, каб дапамагчы памерламу ў замагільным свеце мець усё, што ў яго было ў зямным жыцці. Мастакі адлюстроўвалі сцэны з удзелам людзей і багоў, паказвалі ўсе бакі жыцця старажытных егіпцянаў. Для захаванасці малюнкаў пакрываліся слоём лаку або смалы.

4. Навуковыя веды. Веды старажытных егіпцянаў пра навакольны свет развіваліся на аснове іх

практычнай дзейнасці і звязаны былі ў першую чаргу з земляробствам.

З даўніх часоў жрацы вялі назіранне за зорным небам. Яны не маглі не заўважыць, што вада ў Ніле прыбывае менавіта ў той перыяд года, калі на небе з'яўляецца зорка Сірыус. Яе з'яўленне лічылася пачаткам новага года. Егіпцянамі быў створаны каляндар. Егіпецкі каляндар складаўся з 365 дзён. З такой жа колькасці дзён складаецца і наш сучасны гадавы каляндар, у аснову якога пакладзены рух Зямлі вакол Сонца.

Такім чынам, земляробства дало штуршок для развіцця *астраноміі* — навукі, якая вывучае зоркі, планеты і іншыя нябесныя свяцілы.

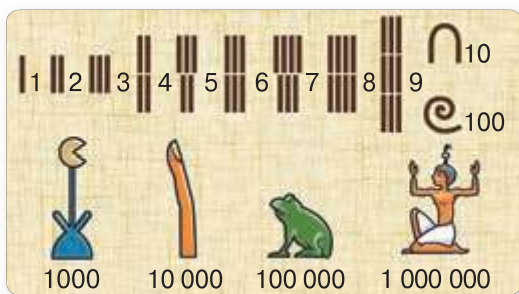
Назіраючы за зоркамі, егіпецкія жрацы выкарыстоўвалі гадзіннік. Спачатку сонечны, а затым вадзяны. У сонечным гадзінніку час вызначаўся па руху ценю. У вадзяным гадзінніку лічэнне часу ішло па тым, колькі вады вылілася з пасудзіны з адтулінай пэўнага дыяметра. Колькі вылілася вады, столькі і часу «выцякла».

▲ Вадзяны гадзіннік

5. Медыцына. Вялікіх поспехаў старажытныя егіпцяне дасягнулі ў галіне медыцыны. Бальзамуючы памерлых людзей, яны добра вывучылі ўнутраныя органы і будову чалавечага цела. Праўда, прычынай хвароб лічыліся злыя духі. Таму хворых лячылі не толькі лекарамі, але і малітвамі і заговорами.

У час раскопак у Егіпце вучоныя-археологі знайшлі шмат медыцынскіх інструментаў. Былі выяўлены таксама папірусы з апісаннем хвароб і рэцэптамі. Па ўсёй верагоднасці, гэтыя былі першыя кнігі па медыцыне.

◀ Егіпецкія лічбы

✓ Запішыце лік 23 146 з выкарыстаннем егіпецкіх лічбаў.

У чым была складанасць выкарыстання гэтых лічбаў?

6. Матэматыка. Дзякуючы працоўнай дзейнасці ўзнікла матэматыка. Уявіце сабе! Рамеснік павінен быў ведаць, колькі частак волава і медзі трэба ўзяць, каб выплавіць бронзу. Царскі пісар падлічваў, якіх памераў сялянскае поле і колькі рабочых і колькі камянёў яму спатрэбіцца для будаўніцтва піраміды або храма.

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

- ◆ У Старажытным Егіпце стварылі іерагліфічнае пісьмо і навучыліся вырабляць папірус.
- ◆ Мастацтва было цесна звязана з рэлігійнымі ўяўленнямі егіпцянаў.
- ◆ Старажытныя егіпцяне назапасілі глыбокія веды ў медыцыне, матэматыцы, астраноміі.

? **1.** На чым пісалі егіпцяне? Чаму ў Егіпце складана было навучыцца пісаць і чытаць? **2.** Чаму вучылі дзяцей у школе? Чаму дзяржаве заўсёды патрэбны адукаваныя людзі? **3.** Як былі звязаныя рэлігія егіпцянаў і развіццё мастацтва? **4.** Разгледзьце ілюстрацыі ў параграфу і выкажыце меркаванне, чаму жывапіс называюць «энцыклапедыяй егіпецкага жыцця». **5.** Якія навукі і чаму былі найбольш развітыя ў Старажытным Егіпце?

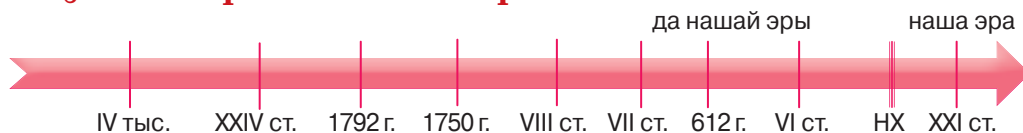
? Выкарыстоўваючы матэрыялы сеткі Інтэрнэт і дадатковыя крыніцы інфармацыі, падрыхтуйце віртуальнае падарожжа па храмах Егіпта. Намалюйце карту падарожжа.

Глава 2. ПЯРЭДНЯЯ АЗІЯ Ў СТАРАЖЫТНАСЦІ

Праекты і даследаванні

◆ Вавілон часоў цара Навухаданосара. ◆ Бібліятэка незгаральных кніг. ◆ Магутнасць і слабасць Персідскай дзяржавы.

§ 15. Старажытнае Міжрэчча

- ?! 1. Дзе і калі ўзнікла адна з найстаражытнейшых цывілізацый Усхода?
2. Які ўплыў рабілі месцазнаходжанне і прыродныя ўмовы краіны на з-няткі яе насельніцтва?

Жыхары Міжрэчча стварылі адну са старажытнейшых цывілізацый і высокаразвітую культуру. Як жылі і чым займаліся гэтыя людзі?

1. Прыродныя ўмовы Старажытнай Месапатаміі. На паўночны ўсход ад Егіпта размешчана *Пярэдняя Азія*. Так называюць заходнюю частку Азіі, якая абмежавана Чорным морам на поўначы, Міжземным морам на захадзе і Індыйскім акіянам на поўдні. Тут нясуць свае воды рэкі *Тыгр* і *Еўфрат*, якія бяруць пачатак у гарах на поўдзень ад Каўказа і ўпадаюць у *Персідскі заліў*. У сярэднім і ніжнім цячэннях гэтых рэк размешчана старажытная краіна *Месапатамія*, што ў перакладзе азначае *Міжрэчча*.

Дажджы ў Міжрэччы выпадалі рэдка, але калі ішоў дождж, то сапраўдны лівень. Асноўнымі ж крыніцамі вільгаці, а значыць і жыцця, былі дзве вялікія ракі — Тыгр і Еўфрат. Яны разліваліся ад вясновага раставання снягоў у гарах Каўказа. З прычыны гэтага часта здараліся патапы. Калі ж лета было вельмі гарачым і сухім, то лютавалі пясчаныя буры.

с. 85–86

▲ Рака Еўфрат. *Сучасны выгляд*

Воды рэк шчодрарашалі палі і рабілі іх урадлівымі. Ужо ў лютым тут пачыналі зелянець лугі. Урадлівая зямля рачных далін давала вялікія ўраджаі і была асноўным багаццем у Міжрэччы. Нярэдка за год атрымлівалася збіраць не адзін, а два ўраджаі.

Сваіх металаў, дрэва і будаўнічага каменю ў Месапатаміі амаль не было. Іх завозілі з-за меж Міжрэчча. Але дастаткова было гліны і чароту. Менавіта яны і былі галоўнымі матэрыяламі для мясцовых будаўнікоў і рамеснікаў. Дамы, храмы, палацы першапачаткова будаваліся з неабпаленай цэгля. Нават для пісьма жыхары Месапатаміі выкарыстоўвалі гліну.

Прырода не заўсёды спрыяла насельнікам Месапатаміі. Часам рэкі разліваліся больш, чым звычайна. Патопы і пясчаныя буры губілі ўсё жывое. Ад гэтых бедстваў трэба было ўмець абараняцца.

2. Развіццё земляробства і жывёлагадоўлі. Людзі сталі засяляць Міжрэчча ў *сёмым тысячагоддзі да н. э.* Ім нялёгка было асвойваць новыя землі. На берагах рэк прыйшло

ся высякаць хмызнякі, будаваць каналы і дамбы. Каб лепш выкарыстоўваць ваду, мясцовыя жыхары рабілі вадасховішчы і арашальныя каналы. У іх вада надоўга затрымлівалася пасля разліваў, і яе можна было выкарыстоўваць для арашэння палёў. Акрамя таго, вадасховішчы і дамбы ахоўвалі пасевы і паселішчы ад паводак.

Большасць насельніцтва Міжрэчча было занята земляробствам. Людзі сеялі ячмень, пшаніцу, проса, вырошчвалі сезам (кунжут), з якога выраблялі масла. Зямлю апрацоўвалі матыкамі, а пазней і з дапамогай плуга. Асаблівая ўвага надавалася садаводству. Яго значэнне нямногім саступала вырошчванню збожжавых. Найбольш распаўсюджанай садовай раслінай была фінікавая пальма. Фінікі служылі звычайнай ежай, з іх соку рабілі напіткі, імі кармілі жывёлу, лісце ішло на пляценне, кара служыла матэрыялам для вяровак і пражы. Былі вядомыя таксама інжыр, гранатавае дрэва, вінаград. У агародах людзі вырошчвалі гарох, бабы, лук, салату, кроп, рэпу, бурак, радыску, агуркі. У садах раслі ружы і лілеі.

У Месапатаміі была добра развіта жывёлагадоўля. Буйную рагатую жывёлу (быкоў, валоў) выкарыстоўвалі пры ворыве, малацьбе і для перавозкі грузаў. Незаменнай верхавай і цяглавай жывёлай з'яўляўся асёл. Людзі разводзілі коз, авечак і свінней, а таксама свойскую птушку — курэй, гусей, паўлінаў і галубоў.

▲ Арашальныя збудаванні.
Сучасны малюнак

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

♦ *Жыццё ў Міжрэччы было засяроджана ў плодарадных далінах рэк Тыгр і Еўфрат.* ♦ *Старажытная Месапатамія была бедная на карысныя выкапні.* ♦ *Асноўнымі заняткамі насельніцтва з'яўляліся арашаемае земляробства, садаводства і жывёлагадоўля.*

1. Як вы думаеце, чаму старажытныя цывілізацыі зараджаліся часцей за ўсё на берагах рэк? Чаму жыхары Міжрэчча абагаўлялі рэкі?
2. Параўнайце прыродныя ўмовы Егіпта і Месапатаміі паводле плана: а) клімат, б) глеба, в) рэкі. 3. Выкажыце меркаванне, чаму міфы пра сусветны патоп і пра тое, што богі стварылі першага чалавека з гліны, зарадзіліся менавіта ў Міжрэччы. 4. Раствлумачце, чаму жыхары Міжрэчча разам са зліткамі серабра завяшчалі ў спадчыну дзецям драўляныя табурэт і дзверы. 5. Намалюйце стужку часу і абазначце на ёй пачатак асваення Міжрэчча старажытнымі земляробамі. Колькі гадоў таму назад гэта адбылося?

Старажытнагрэчаскі гісторык Страбон пісаў, што жыхары Міжрэчча ведалі 360 спосабаў выкарыстання фінікавай пальмы. Знайдзіце з дапамогай дадатковых крыніц інфармацыі як мага больш доказаў гэтага факта.

ПРЫРОДА ПАЎДНЁВАЙ МЕСАПАТАМІІ (паводле Геродота)

Дажджоў у гэтай зямлі выпадае мала, але і гэтых нязначных дажджоў дастаткова для першапачатковага сілкавання і росту каранёў злакаў. Пры гэтым пасевы арашаюцца з ракі, спеюць, і злак расце. Сама рака, аднак, тут не залівае палі, як у Егіпце, але арашэнне ажыццяўляецца ўручную водачарпальнымі прыстасаваннямі. Уся Паўднёвая Месапатамія, падобна Егіпту, перарэзана каналамі. Самы вялікі з гэтых каналаў суднаходны; у паўднёва-ўсходнім напрамку ён цячэ з Еўфрата ў іншую раку — Тыгр. З усіх краін на свеце, наколькі я ведаю, гэта зямля дае, безумоўна, самыя лепшыя плады. Лісты пшаніцы і ячменю дасягаюць там цэлых чатырох пальцаў у шырыню. Што проса і сезам бываюць там вышынёй з дрэва, мне добра вядома, але я не стану расказваць пра гэта. Я ведаю, наколькі вялікі недавер сустрэне маё апавяданне пра ўрадлівасць хлебных злакаў.

Дакажыце з дапамогай тэксту параграфа і дакумента, што прырода Месапатаміі спрыяла развіццю земляробства.

§ 16. Станаўленне дзяржавы ў Месапатаміі

?! 1. Раствлумачце паняцце «дзяржава». 2. Назавіце асноўныя прыметы дзяржавы.

«Чорнагаловыя» — так перакладаецца назва дзіўнага народа, які стварыў першыя дзяржавы ў Месапатаміі. Ён вынайшаў кола і ганчарны круг, асвоіў меднае і бронзавае ліццё. У чым складаецца асаблівасць яго дзяржаў? Якія дзяржавы стварылі гэтыя незвычайныя людзі?

1. Рамёствы і гандаль. У Месапатаміі былі добрыя ўмовы для развіцця рамёстваў. Рамеснікі выкарыстоўвалі мясцовыя матэрыялы: гліну, трыснёг, шэрць, скуру. У пятым тысячагоддзі да н. э. месапатамскія ганчары рабілі посуд на заказ.

На ўвесь Старажытны свет славіліся і ткачы Міжрэчча. Мясцовыя каменярэзы выраблялі са спецыяльнага мінералу — *алебастру* — вазы, чашы, кубкі. Медзь, волава, серабро, золата, а з канца другога тысячагоддзя да н. э. і жалеза прывозілі з іншых краін.

У Месапатаміі быў добра развіты гандаль. Па рэках гэтай краіны перавозілі *тавары*: збожжа, шэрць, шкуры і алей. Таварам з'яўляецца прадукт працы, выраблены для продажу або абмену. У гэты ж час склаліся і найважнейшыя гандлёвыя шляхі.

Мясцовыя жыхары таксама вялі гандаль, і сухапутны, і марскі, з суседнімі краінамі. Найважнейшымі для Міжрэчча былі гандлёвыя шляхі, пракладзеныя на захад, да ўзбярэжжа Міжземнага мора. Па іх увозілі металы і драўніну.

Шумерскі жрэц. ▶
Алебастравая фігурка

с. 89

2. Узнікненне гарадоў-дзяржаў. У балоцістай, але ўрадлівай даліне Паўднёвай Месапатаміі жылі *шумеры*. Вельмі важнымі для жыхароў гэтай тэрыторыі былі арашэнне зямель і ахова паселішчаў ад паводкі. Толькі спецыяльныя веды і намаганні вялікай колькасці людзей дапамагалі справіцца са стыхійнымі разлівамі. Развіццё земляробства, рамяства і гандлю прывяло да ўзнікнення гарадоў. Кожны горад быў асобнай дзяржавай. Горадам і прылеглай да яго тэрыторыяй кіравалі жрацы і знаць. Ім належалі лепшыя палі і сады. У канцы *чацвёртага тысячагоддзя да н. э.* узнікла некалькі такіх *гарадоў-дзяржаў*.

▲ Карта Старажытнай Месапатаміі

▲ Горад у Месапатаміі. Рэканструкцыя

✓ Выкарыстоўваючы ілюстрацыю, складзіце апавяданне пра знешні выгляд горада-дзяржавы

Важную ролю ў жыцці горада адыгрываў правіцель. Спачатку гэта былі вярхоўныя жрацы, а затым цары. Правіцеля называлі «вялікі чалавек». Для яго будаваўся палац, яго асабліва ўшаноўвалі. Цар распараджаўся казнай.

Найбуйнейшымі гарадамі-дзяржавамі былі *Урук, Ур, Кіш і Лагаш*. У кожным горадзе было некалькі тысяч жыхароў, тут збіраліся народныя сходы, здзяйсняліся ахвярапрынашэнні багам, засядалі саветы знаці.

Гарады-дзяржавы ваявалі паміж сабой. У выніку войнаў пашыраліся межы гарадоў-дзяржаў. Некалькі гарадоў маглі аб'яднацца пад уладай аднаго цара.

3. Акад. У паўночных суседзяў шумераў — *акадцаў* — склалася сваё царства. Сталіца царства, як і ўся дзяржава,

Саргон Акадскі ▶

✓ За што Саргона прызвалі «вялікім»?

называлася *Акад*. У XXIV ст. да н. э. царом у Акадзе стаў *Саргон*. Ён стварыў першую ў гісторыі пастаянную армію з лучнікаў і пешых воінаў. Моцнае акадскае войска хутка заваявала Шумер. Войска Саргона паспяхова ваявала і на захадзе ад Еўфрата. У выніку ён аб'яднаў розныя землі ў адной дзяржаве. Кіраваў Саргон 55 гадоў. Магутнасць Акада захоўвалася ў часы кіравання яго сыноў і ўнукаў.

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

♦ У Месапатаміі былі добра развіты рамяство і гандаль. ♦ У канцы чацвёртага тысячагоддзя да н. э. на поўдні Міжрэчча ўзніклі першыя гарады-дзяржавы, створаныя шумерамі. ♦ У Акадзе была створана першая ў гісторыі пастаянная армія. Яго правіцель Саргон змог падпарадкаваць усё Міжрэчча.

- ? 1. Якія ўмовы спрыялі развіццю рамяства ў Міжрэччы? 2. З кім вялі гандаль мясцовыя жыхары? Якімі таварамі абменьваліся? 3. Дзе і калі ўзніклі першыя гарады шумераў? Чаму іх называюць дзяржавамі? 4. З дапамогай стужкі часу вызначыце: ці мог Саргон ведаць пра рэформы фараона Эхнатона? 5. Як вы лічыце, акадскі цар Саргон — аб'яднальнік або заваёўнік? Свае меркаванні растлумачце.

Падрыхтуйце невялікае паведамленне пра жыццё і дзейнасць Саргона.

§ 17. Дзяржава Хамурапі

- ?! 1. Назавіце прычыны стварэння дзяржаў у Паўднёвым Міжрэччы ў канцы чацвёртага тысячагоддзя да н. э. 2. Назавіце першыя гарады-дзяржавы.

Цар Хамурапі горда называў сябе «царом чатырох краін свету», а сваю дзяржаву — «вечным царствам, аснова якога трывала, як нябёсы і зямля». Што спрыяла ўзвышэнню новай дзяржавы на тэрыторыі Месапатаміі? Дзякуючы чаму імя яе кіраўніка ўвайшло ў сусветную гісторыю?

1. Уварванне качэўнікаў. Заснаванне Вавілона. У канцы трэцяга тысячагоддзя да н. э. у Месапатаміі пачалася засуха. Людзі не паспявалі аднаўляць арашальныя сістэмы пасля пяс-

чаных бур. Палі давалі менш ураджаю. Гарады-дзяржавы паступова прыходзілі ў заняпад і слабелі.

Гэтым скарысталіся ваяўнічыя качэўнікі-жывёлаводы — *амарэі*, якія ўварваліся з поўначы ў Месапатамію. Яны перасяляліся на захопленыя землі разам з сем'ямі і статкамі. Хутка яны падпарадкавалі сабе большасць гарадоў-дзяржаў Месапатаміі. Правадыры заваёўнікаў сталі тут царамі. Але яны захавалі ўладу мясцовых жрацоў і знаці.

Спачатку качэўнікі пасвілі сваю жывёлу на палях земляробаў. Але паступова заваёўнікі зразумелі перавагі арашальнага земляробства і перайшлі да апрацоўкі зямлі. Неўзабаве качэўнікі і земляробы змяшаліся і сталі адзіным насельніцтвам гарадоў-дзяржаў.

Адно з плямён качэўнікаў у XIX ст. да н. э. заснавала сваю дзяржаву са сталіцай у горадзе **Вавілон**. Назва горада перакладаецца як «Вароты бога». Па назве горада мы называем жыхароў гэтай дзяржавы *вавіл'янамі*.

2. Стварэнне дзяржавы Хамурапі. Горад Вавілон займаў вельмі выгаднае геаграфічнае становішча. Тут Тыгр і Еўфрат

▲ Качэўнікі — амарэі.
Сучасны малюнак

- Што вы можаце расказаць пра гэты народ на аснове ілюстрацыі?

▲ Каля сцен Вавілона.
Сучасны малюнак

- Пра якія заняткі старажытных вавілонян сведчыць ілюстрацыя?

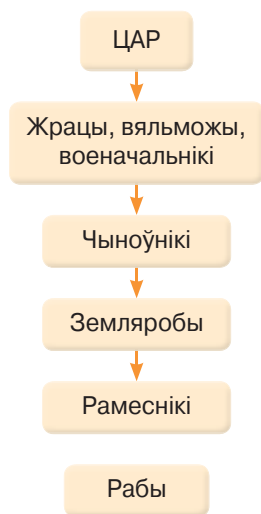
бліжэй за ўсё падыходзілі адзін да аднаго. Гэта дало магчымасць царам Вавілона кантраляваць абедзве ракі. У гэтых месцах праходзілі найважнейшыя сухапутныя і рачныя гандлёвыя шляхі Пярэдняй Азіі. Гандаль памнажаў багацці горада. Пасля таго як засуха ў Месапатаміі скончылася, урадлівыя землі рачных далін зноў сталі даваць багаты ўраджай.

Самым знакамітым царом Вавілона быў *Хамурапі*, які кіраваў у *1792—1750 гг. да н. э.* Хамурапі стварыў моцную, добра ўзброеную і вывучаную армію. Спачатку пад яго ўладай быў толькі Вавілон. Далей цар пачаў падпарадкоўваць сабе суседнія гарады-дзяржавы. Больш за 20 гадоў вавілонскае войска вяло з суседзямі бесперапынныя войны. У выніку пад уладай цара апынулася ўся Месапатамія і ўтварылася магутная дзяржава — *Вавілонія*.

3. Праўленне і законы цара Хамурапі. Улада Хамурапі была вельмі моцнай. Усе жыхары краіны лічыліся яго падданымі. Нават жрацы называлі сябе «рабамі цара». Лічылася, што правіцель атрымаў сваю ўладу і краіну ад багоў.

Кіраваць дзяржавай цару дапамагалі вяльможы і чыноўнікі. Іх галоўнымі задачамі былі збор падаткаў і набор у армію. Акрамя таго, яны павінны былі сачыць за насельніцтвам падпарадкаваных гарадоў.

Хамурапі вельмі шмат зрабіў для развіцця гаспадаркі. Па яго загадзе прывялі ў парадак арашальныя каналы па ўсёй краіне. Было расчышчана рэчышча Еўфрата, каб пазбегнуць паводак і палепшыць ара-

◀ Устройства грамадства ў дзяржавах Месапатаміі

На аснове схемы і тэксту параграфа параўнайце грамадскі лад ў Егіпце і Міжрэччы.

шэнне зямель. Дзякуючы гэтаму ўраджаі ў краіне значна павялічыліся.

Для кіравання вялізнай краінай неабходны былі добрыя дарогі. Хамурапі загадаў пабудаваць іх. Дарогі выкарыстоўваліся не толькі царскімі ганцамі, але і гандлярамі. З розных краін у Вавілон сталі прывозіць разнастайныя тавары. Цяпер у «Варотах бога» можна было пачуць гаворку амаль усіх народаў Пярэдняй Азіі.

Каб забяспечыць парадак, Хамурапі выдаў законы, абавязковыя для ўсіх жыхароў дзяржавы. Сам Хамурапі так вызначаў асноўную мэту сваіх законаў: «Каб моцны не прыгнятаў слабога, каб выказаць справядлівасць сіраце і ўдаве, каб прыгнечанаму выказаць справядлівасць». Тэкст законаў быў выбіты на глыбе базальту — моцным чорным камені. Гэты камень быў выстаўлены на галоўнай плошчы Вавілона. Цяпер любы чалавек, які ўмеў чытаць, мог азнаёміцца з тэкстам законаў.

Законы Хамурапі выконваліся ва ўсёй дзяржаве. Яны служылі ўзорам для заканадаўства шмат стагоддзяў.

с. 92–94

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

- ◆ *Адной з найбольш магутных дзяржаў Месапатаміі ў другім тысячагоддзі да н. э. стала Вавілонскае царства.*
- ◆ *Найвышэйшага росквіту Вавілонія дасягнула ў часы праўлення цара Хамурапі.* ◆ *Хамурапі стварыў адзін з найстаражытнейшых пісьмовых сводаў законаў.*

- ? **1.** Хто такія амарэі? Якую ролю яны адыгралі ў гісторыі Месапатаміі? **2.** Растлумачце лагічную сувязь: месцазнаходжанне Вавілона → рост магутнасці цароў Вавілоніі. **3.** Дакажыце, што ўлада Хамурапі была моцнай. Якімі заслугамі адзначана яго праўленне? **4.** З дапамогай стужкі часу вызначыце: ці мог цар Хамурапі паслаць ліст да егіпецкага фараона Тутмаса III? **5.** Ці ўдалося Хамурапі дасягнуць асноўнай мэты, якую ён ставіў, ствараючы законы? Пацвердзіце фактамі.

 У зборніку законаў Хамурапі 282 артыкулы. Што пра жыццё і заняткі жы-
хароў Вавілоніі можна даведацца, вывучаючы гэтыя законы?

АРТЫКУЛЫ З ЗАКОНАЎ ХАМУРАПІ

Калі чалавек украў маёмасць храма, ён павінен быць пакараны смерцю.

Калі чалавек украў асла, авечку або раба, ён павінен быць пакараны смерцю.

Калі чалавек стукнуў па шчацэ чалавека, вышэйшага па становішчы, чым ён сам, то ён павінен быць адлупцаваны валовай пугай 60 разоў.

Калі сын чалавека стукнуў па шчацэ сына чалавека, роўнага яму, то ён павінен адвесіць 1 міну серабра.

Калі раб чалавека стукнуў па шчацэ сына чалавека, то яму павінны адрэзаць вуха.

1. Чые інтарэсы ахоўвалі законы Хамурапі?
**2. Чаму за крадзеж жывёлы і раба належала ад-
нолькавае пакаранне?** **3. Пра што гаворыць той
факт, што за аднолькавае злачынства (удар па
шчацэ) прадугледжваліся розныя пакаранні?**

Стэла з законамі Хамурапі ►

§ 18. Асірыя і Вавілонія

?! 1. Якія дзяржавы старажытнасці вы ведаеце? **2.** Што садзейнічала ўзвышэнню гэтых дзяржаў?

Сталіцу адной з новых дзяржаў на тэрыторыі Месапатаміі называлі «логавішчам ільвоў», сталіцу іншай — «царом гарадоў». Якім чынам у дзяржаў атрымлівалася ператварацца ў магутныя дзяржавы? У чым прычыны іх гібелі?

1. Асірыйцы і іх дзяржава. На поўначы Месапатаміі ўрадлівыя раўніны змяняліся гарамі. Тут не было зямель, якія прыносілі б высокія ўраджаі. Затое перадгор'і і горы былі багатыя на залежы жалезнай руды.

Асірыйскія войны. ▶
Сучасны малюнак

- ✓ Падумайце, у чым перавагі конніцы перад калясніцай.

У пачатку другога тысячагоддзя да н. э. у верхнім цячэнні Тыгра ўзнік горад-дзяржава *Ашур*. Яго жыхароў прынята называць асірыйцамі, а землі паўночнаўсходняга Міжрэчча — *Асірыяй*. Асірыйцы былі ўмелымі жывёлагадоўцамі, разводзілі коз і авечак. Добра знаёмыя гэтыя людзі былі і з земляробствам.

Асірыйцы былі нешматлікім, але вельмі ваяўнічым і гордым народам. Нават магутны Хамурапі з вялікай цяжкасцю змог падпарадкаваць сабе іх уладанні. Паступова асірыйцам удалося аб'яднацца і вызваліцца ад улады чужаземцаў. У канцы *другога тысячагоддзя да н. э.* асірыйскія кавалі навучыліся рабіць зброю з жалеза. Жалезная зброя і «жалезная» дысцыпліна дазволілі асірыйскім царам стварыць наймацнейшую ў той час армію. Асірыйцы вынайшлі сядло. Дзякуючы яму коннік трывала сядзеў на кані і рукамі мог больш свабодна выкарыстоўваць зброю — меч або лук. З узброеных

Штурм крэпасці. ▶
Сучасны малюнак

- ✓ Для аблогі гарадоў асірыйцы выкарыстоўвалі аблогавыя вежы і аблогавыя машыны — тараны. З дапамогай ілюстрацыі складзіце апавяданне пра аблогавую тэхніку і ўзбраенне асірыйскай арміі.

коннікаў была створана грозная ваенная сіла — конніца. Спецыяльныя атрады будаўнікоў пракладалі дарогі і наводзілі пераправы праз рэкі. Асірыйскае войска дасканала авалодала мастацтвам аблогі і ўзяцця самых умацаваных гарадоў таго часу.

с. 105–106

2. Росквіт і гібель Асірыі. У VIII ст. да н. э. асірыйскае войска атрымала буйныя перамогі. Многія краіны Пярэдняй Азіі падпарадкаваліся асірыйскім царам. У выніку да канца

▲ Цар, які перамагае льва.
Старажытны рэльеф

- ✓ Як вы думаеце, чаму любімай забавай асірыйскіх цароў было паляванне менавіта на львоў?

стагоддзя Асірыя стала вялізнай дзяржавай ад Егіпта да Ірана.

Новай сталіцай дзяржавы стаў горад *Ніневія*. Тут, у вялізным палацы, жылі асірыйскія цары — магутныя і вельмі жорсткія правіцелі. Калі жыхары супраціўляліся, то асірыйцы знішчалі амаль усё насельніцтва, што наводзіла жах на суседнія народы. Шмат якія гарады Пярэдняй Азіі былі цалкам разбураны па загадзе асірыйскіх цароў. Пацярпеў і Вавілон. У пачатку VII ст. да н. э. «Ворты бога» былі разбураны і затоплены

водамі Еўфрата. Толькі праз 12 гадоў вавілоняне змаглі пачаць аднаўленне роднага горада.

Заваяваныя народы не жадалі заставацца пад уладай жорсткіх асірыйцаў. Вавілоняне паўсталі і ў **612 г. да н. э.** разам з саюзнікамі захапілі Ніневію. Горад быў знішчаны. Хутка ў баі загінуў апошні асірыйскі цар. Асірыйскай дзяржавы не стала.

3. Дзяржава Навухаданосара. Адноўлены Вавілон зноў стаў сталіцай Міжрэчча. У канцы VII ст. да н. э. правіцелем

Новававілонскага царства стаў *Навухаданосар*. Ён быў таленавітым правіцелем і падпарадкаваў сабе амаль усе былыя ўладанні Асірыі. Пасля гэтага, у знак магутнасці і велічы Вавілона, Навухаданосар загадаў перабудаваць самы вялікі храм у горадзе. Цяпер ён стаў яшчэ большым. Гэты храм лічыўся домам бога Мардука — заступніка Вавілона. Для чужаземцаў ён увайшоў у гісторыю пад назвай *Вавілонская вежа*.

Пры Навухаданосары Вавілон стаў найбуйнейшым і найпрыгажэйшым горадам Пярэдняй Азіі. Па загадзе цара горад акружылі высокімі магутнымі каменнымі сценамі. Па такой сцяне маглі праехаць адначасова некалькі калясниц, якія былі выстраеныя ў рад.

▲ «Цар гарадоў» — Вавілон. *Рэканструкцыя*

- ☑ З дапамогай тэксту параграфа высветліце крыніцы магутнасці і славы Вавілона. Даведайцеся, што сёння знаходзіцца на месцы Вавілона.

Вакол сталіцы па равах і каналах былі пушчаны воды Еўфрата. Праз равы і каналы да варот горада ішлі спецыяльныя масты. У выпадку нападзення ворагаў гэтыя масты разбіралі, што зрабіла Вавілон непрыступнай крэпасцю.

Навухаданосар кіраваў 44 гады. Пасля яго дзяржава паступова аслабла і трапіла пад уладу чужаземцаў.

Гарады-
дзяржавы
шумераў

Акад

Вавілонскае
царства

Асірыя

Нова-
вавілонскае
царства

▲ Старажытныя дзяржавы Месапатаміі

З дапамогай схемы і матэрыялаў параграфу прасачыце гісторыю змены дзяржаў у Месапатаміі. Што аб'ядноўвае і адрознівае гэтыя дзяржавы?

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

♦ У VIII — VII ст. да н. э. самай вялікай дзяржавай Старажытнага Усходу стала Асірыя. Асірыйцы стварылі наймацнейшую армію свайго часу. ♦ У VII ст. да н. э. Вавілонія дасягнула вяршыні свайго магутнасці. Вавілон быў самым багатым і магутным горадам Пярэдняй Азіі.

- ?
1. Які ўплыў зрабіла прырода Асірыі на заняткі яе жыхароў?
 2. Дакажыце, што асірыйскае войска было наймацнейшай арміяй свайго часу.
 3. Якім чынам асірыйскім царам удалося стварыць вялізную дзяржаву? Чаму яе называюць «жалезнай»?
 4. Пры якім правіцелі Новававілонская дзяржава дасягнула вяршыні магутнасці? Які след гэты правіцель пакінуў у гісторыі?

Адной са славатасцей Вавілона былі «вісячыя сады». Паводле падання, жонка Навухаданосара сумавала па пышных лясках горнай радзімы.

Тады цар, які вельмі яе кахаў, загадаў пабудаваць палац з дахам у выглядзе вялізных прыступак. Платформы даху ўмацавалі камянямі, на прыступкі насыпалі тоўсты пласт зямлі і пасадзілі расліны, прывезеныя з розных краін. З дапамогай мудрагелістых пад'ёмнікаў расліны ўвесь час палівалі. Здалёку здавалася, што дрэвы луналі ў паветры. Старажытныя грэкі, якія памылкова прыпісвалі стварэнне садоў асірыйскай царыцы Семірамідзе, уключылі іх у лік сямі цудаў свету.

§ 19. Культура і рэлігія народаў Міжрэчча

- ?! 1. Якія народы насялялі ў старажытнасці тэрыторыю Месапатаміі?
2. Успомніце значэнне тэрмінаў «культура», «рэлігія».

Старажытныя падарожнікі, пабываўшы ў Месапатаміі, расказвалі, што бачылі незгаральныя кнігі і карту зорнага неба. Ці магло такое быць або яны жартавалі? Які ўклад у сусветную культуру зрабілі народы Міжрэчча? У што верылі? Якімі іх дасягненнямі мы карыстаемся да гэтага часу?

1. Вынаходства пісьменнасці. Клінапіс. Вынаходнікамі пісьменнасці лічацца шумеры. Менавіта яны ў сярэдзіне чацвёртага тысячагоддзя да н. э. стварылі **клінапіс**. Правіцелям гарадоў-дзяржаў трэба было дакладна ведаць, якая колькасць падаткаў паступае ў казну. Для ўліку маёмасці былі прыдуманы спецыяльныя малюнкi. Паступова малюнкi спрасцілі, і яны ператварыліся ў знакі. Іх налічвалася каля 600.

Пісалі шумеры на гліняных таблічках трысняговай палачкай. Гэта палачка на канцы мела форму кліна. Кліны выціскаліся на сырой таблічцы так, што складалі асаблівыя знакі. Гэтыя знакі і далі назву пісьменнасць.

Таблічкі з надпісамі змяшчалі ў асветленых сонцам месцах, каб гліна высахла. Калі надпісы лічыліся вельмі важнымі, таблічкі абпальвалі. Гэтыя запісы не баяліся ні агню, ні вады, ні часу. Шмат якія з іх выдатна захаваліся да нашых дзён. Па іх сучасныя гісторыкі вывучаюць гісторыю далёкай старажытнасці.

Ператварэнне малюнкаў
у клінапісныя знакі

- Як вы думаеце, чаму ў клінапісе больш знакаў, чым у нашым алфавіце?

				птушка
				рыба
				хлеб, зярно
				сад

Дзякуючы знойдзеным таблічкам захаваўся старажытнашумерскі літаратурны твор — «Эпас пра Гільгамеша». З яго мы даведваемся пра сусветны патоп, пра жыццё і прыгоды легендарнага правіцеля горада Урука.

Клінапіс, як мяркуюць вучоныя, з'яўляецца найстаражытнейшай пісьменнасцю ў гісторыі. Усе народы Месапатаміі, незалежна ад іх роднай мовы, выкарыстоўвалі клінапіс на працягу трох тысяч гадоў.

с. 109–111

2. Веды жыхароў Старажытнага Міжрэчча. У Месапатаміі былі адкрыты шматлікія школы, у якіх хлопчыкаў вучылі лічыць і чытаць «бацькі школы». Урокі працягваліся ад усходу да заходу. Вучняў — «сыноў школы» — строга каралі за парушэнне дысцыпліны. Той, хто паспяхова скончыў школу, мог стаць пісцом, чыноўнікам, жрацом.

Жыхары Месапатаміі добра ведалі матэматыку. З яе дапамогай вылічалі, колькі зямлі трэба для ўзвядзення плаціны. Умелі ў Міжрэччы вызначаць ёмістасць кошыка і бочкі, падлічвалі масу груза, які можа везці судна. Асабліва шанавалі лік 60, ён лічыўся свяшчэнным.

◀ Школа — «дом таблічак».
Сучасны малюнак

☑ Уявіце, што вам удалося сустрэцца з вучнем шумерскай школы. Якія пытанні вы б яму задалі?

Выключнай павагай карысталіся знаўцы матэматыкі. Іх называлі «мудрымі пісцамі лікаў».

На 40 гліняных таблічках захаваліся сачыненні па медыцыне. У Месапатаміі былі складзены дапаможнікі па хваробах вуха, вока, дыхальных шляхоў. Гэта гаворыць пра тое, што ў далёкія часы ўрачы ведалі хваробы і ўмелі лячыць хворых. Вядома таксама, што месапатамскія медыкі мелі хірургічныя інструменты і ўмелі рабіць аперацыі.

3. Месапатамскі каляндар.

У Шумеры астраномы вызначылі шмат якія сузор'і і далі ім імёны. Былі складзены паказальнікі часу зацьменняў месяца і сонца, з'яўлення комет. Дзякуючы назіранням за зоркамі, планетамі і змяненнямі ў прыродзе, жрацы стварылі каляндар. Месяцам у ім лічыўся абарот Месяца вакол Зямлі. Яго працягласць складала прыблізна 28 дзён. Кожны месяц дзялілі на чатыры часткі, або тыдні. Такім чынам, у тыдні было сем дзён. З тых часоў шмат якія народы свету, у тым ліку і мы, карыстаюцца сямідзённым тыднем.

Каляндар, у якім лічэнне часу вядзецца па абаротах Месяца вакол Зямлі, а час лічаць па Месяцы, называецца *месяцовым* календаром. Аднак такі каляндар не мог дакладна вызначыць пачатак наступнага года. Бо год — гэта абарот Зямлі вакол Сонца. Таму за Сонцам у Міжрэччы таксама

Хто лепі мог ведаць будову чалавечага цела і ўнутраных органаў: егіпецкія або вавілонскія ўрачы? Ратлумачце свой пункт гледжання.

▲ Зікурат — месапатамскі храм.
Рэканструкцыя

☑ На вяршыні храма знаходзілася «жыллё багоў». Тут жрацы вялі астранамічныя назіранні.

◀ Шумерская карта зорнага неба

вяліся спецыяльныя назіранні. Каб дакладна вызначыць пачатак года, у каляндар уносілі спецыяльныя папраўкі. Гэта былі дадатковыя дні і нават месяцы. Каляндар, які спалучае назіранне за Сонцам і Месяцам, называецца **месяцова-сонечным**.

4. Рэлігія народаў Месапатаміі. У Старажытным Міжрэччы шанавалі шматлікіх багоў. У іх гонар здзяйснялі разнастайныя абрады. У кожнай мясцовасці шанавалі свой бог-заступнік. Ён увасабляў вышэйшыя сілы, якія пануюць над жыццём людзей. Асаблівае месца займала вера ў *Тамуза*, бога расліннасці, які памірае і ўваскрасае. Бо людзі лічылі, што ад яго залежыць ураджай на палях. Абагаўляліся таксама неба, зямля і вада.

Асаблівай павагай у жыхароў Міжрэчча карысталася багіня кахання *Іштар*. Свяцілішчы ў яе гонар былі ў шмат якіх гарадах. У Вавілоне яе імем былі названы свяшчэнныя вароты для ўрачыстага ўезду ў горад.

◀ Бог Тамуз. Рэльеф

Успомніце, якому егіпецкаму бажаству адпавядае гэты бог.

▲ Вароты багіні Іштар. Рэканструкцыя

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

◆ *Жыхары Месапатаміі стварылі найстаражытнейшую ў свеце пісьменнасць (клінапіс) і мясяцова-сонечны каляндар.* ◆ *Шумеры стварылі шматлікія школы, валодалі ведамі ў галіне матэматыкі, астраноміі, медыцыны.* ◆ *Народы Міжрэчча верылі ў мноства багоў.*

- ? **1.** Што садзейнічала ўзнікненню пісьменнасці ў шумераў? Як яна называлася? Чаму? **2.** Параўнайце шумерскую і сучасную школу. Зрабіце вывады. **3.** Параўнайце культурныя дасягненні старажытных егіпцянаў і жыхароў Міжрэчча паводле плану: а) астраномія, б) медыцына, в) матэматыка. **4.** Як вы лічыце, ці звязана рэлігія старажытных народаў з асаблівасцямі прыродна-кліматycznych умоў і спосабам жыцця? Як вы думаеце, ці быў у насельніцтва Месапатаміі бог-уладар мораў, бог пустынь? **5.** У шумераў былі прыказкі, вельмі падобныя на нашы: «Ухіліўся ад дзікага быка — наткнуўся на дзікую карову», «Добра апанутаму заўсёды рады». Паспрабуйце растлумачыць іх сэнс. У якіх выпадках іх можна выкарыстоўваць у наш час? Якія вядомыя вам прыказкі яны нагадваюць?

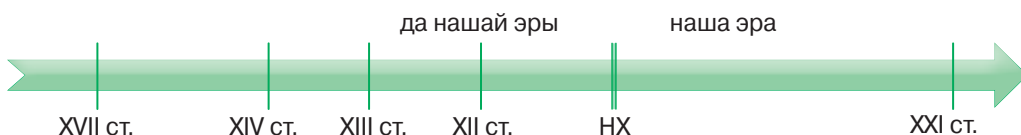

БІБЛІЯТЭКА НЕЗГАРАЛЬНЫХ КНІГ

Адна з самых знакамітых бібліятэк старажытнасці належала асірыйскаму цару Ашурбанапалу і знаходзілася ў горадзе Ніневія. У бібліятэцы было сабрана 25 тыс. таблічак: гістарычныя сачыненні, рэлігійныя кнігі, законы, навуковыя даследаванні. Таблічкі мелі свае нумары і размяшчаліся на паліцах у строгім парадку. Па загадзе цара ва ўсіх заваяваных краінах рабіліся копіі са старажытных і рэдкіх таблічак. Пасля захопу Ніневіі вавілонянамі царскі палац згарэў. А гліняныя кнігі толькі загартаваліся ў агні. Тысячы гадоў праляжалі яны пад пластом попелу, каб пасля расшыфроўвання вучонымі перадаць нам культурную спадчыну Месапатаміі.

Выкажыце здагадку, на якіх мовах маглі быць кнігі ў бібліятэцы.

§ 20. Хецкая дзяржава

?! 1. Якую ролю адыграла выкарыстанне жалеза ва ўзвышэнні Асірыі? **2.** На аснове засвоенага вамі матэрыялу прапануйце план вывучэння гісторыі старажытнаўсходняй дзяржавы.

Шмат якія словы хецкай мовы вельмі падобныя па гучанні да слоў са славянскіх моў: «ватар» — «вада», «небіш» — «неба». Ні ў егіпецкай, ні ў шумерскай мовах такога падабенства няма. У чым сакрэт гэтай моўнай загадкі? Дзе жылі і чым займаліся хеты? Як ім удалося стварыць найбуйнейшую дзяржаву старажытнасці і чаму яна праіснавала адносна нядоўга?

с. 115–117

1. Паходжанне хетаў. Хеты згадваюцца ў свяшчэннай кнізе хрысціян — Бібліі. У егіпецкіх і асірыйскіх надпісах гаворыцца пра «краіну Хета», або «Хаці». Хеты былі першым індаеўрапейскім народам, які стварыў ў старажытнасці магутную дзяржаву. Першапачаткова хецкія плямёны насялялі стэпавыя тэрыторыі, размешчаныя на поўнач ад Чорнага і Каспійскага мораў. Тут яны займаліся жывёлагадоўляй —

Баявая калясніца хетаў. *Рэльеф* ▶

разводзілі коз і авечак. З часам прыручылі коней і навучыліся выкарыстоўваць іх для перамяшчэння колавых вазоў.

2. Утварэнне Хецакага царства ў Малой Азіі. У канцы трэцяга тысячагоддзя да н. э. хеты ўварваліся ў межы Малой Азіі (тэрыторыя сучаснай Турцыі).

Яны падпарадкавалі мясцовае насельніцтва і заснавалі некалькі дзяржаў, якія ў XVII ст. да н. э. аб'ядналіся ў адзінае *Хецкае царства*.

▶ Некаторыя індаеўрапейскія народы

На аснове схемы паспрабуйце вызначыць тэрыторыю, якую засялілі ў старажытнасці індаеўрапейцы.

◀ Кінжал з жалезным лязом з грабніцы Тутанхамона

✓ Вучоныя мяркуюць, што хецкі цар мог падарыць кінжал фараону. Пра што гаворыць гэты факт?

У старажытнасці Малая Азія была своеасаблівым мостам, які злучае Пярэдняю Азію з Балканскім паўвостравам (Еўропай). Праз яе праходзілі шматлікія гандлёвыя шляхі. Вялікую ролю ў жыцці народаў гэтага рэгіёна адыгралі яго прыродныя багацці: жалезная руда, медзь, серабро, свінец, золата.

Хеты раней за егіпцяў і народы Міжрэчча авалодалі сакрэтам выплаўлення жалеза і захоўвалі гэты сакрэт стагоддзямі. Яны навучыліся рабіць з жалеза не толькі прылады працы, але і зброю — кінжалы, мячы, наканечнікі для стрэл.

3. Цар і царская ўлада. На чале Хецкай дзяржавы стаяў цар. Ён быў вярхоўным галоўнакамандуючым, вярхоўным суддзёй і вярхоўным жрацом многіх багоў.

Цар быў абавязаны весці войны і выконваць свяшчэнныя рытуалы. Паспяховыя ваенныя паходы прыносілі багатую здабычу. А ад малітваў багам залежала само жыццё краіны Хаці. Цару хетаў першапачаткова не пакланяліся як бажавству. Аднак з часам яго сталі абагаўляць як бога наваліцы. Нават у час вайны цар пакідаў замест сябе свайго палкаводца і спяшаўся ў сталіцу для здзяйснення рэлігійных цырымоній.

Важным дасягненнем хетаў былі іх законы. Людзей па законах маглі прыгаварыць да пакарання смерцю. Нават цара хетаў на раннім этапе развіцця хецкай дзяржавы за парушэнне законаў маглі пакараць перад саветам знаці.

4. Заваявальныя паходы хетаў. Аснову ваеннай магутнасці Хецкай дзяржавы складала добра арганізаваная

і навучаная пяхота. Ударнай сілай хецкай арміі былі лёгкія баявыя калясніцы, запрэжаныя канямі.

Хеты пакарылі Малую Азію, заваявалі паўночную частку Сірыі. Яны вялі войны з Вавілонам, паспяхова сапернічалі са Старажытным Егіптам. Жыхароў заваяваных месцаў часта ператваралі ў рабоў.

Успомніце, калі, хто і з кім падпісаў першы вядомы мірны дагавор. З якой нагоды ён быў падпісаны?

Найвышэйшай магутнасці дзяржава хетаў дасягнула ў XIV—XIII ст. да н. э. Аднак безупынныя ваенныя паходы моцна аслаблялі краіну.

Хеты былі не толькі адважнымі воінамі, але і ўмелымі дыпламатамі. З дапамогай перамоў і дамоўленнасцей яны часта дамагаліся таго, чаго іншыя імкнуліся дамагчыся з дапамогай зброі.

Каля 1200 г. да н. э. у Малую Азію ўварваліся плямёны, якія жылі на ўзбярэжжы *Эгейскага мора*. Яны паклалі канец магутнасці вялізнай Хецкай дзяржавы.

5. Рэлігія хетаў. «Клінапісныя бібліятэкі», якія дайшлі да нашых дзён, даюць яскравае ўяўленне пра тое, як жылі хеты, з кім ваявалі і ў што верылі.

Хетаў часта называюць народамі «тысячы багоў». Шмат якіх багоў яны запазычылі ў заваяваных народаў. Вярхоўным бажанствам у хетаў лічыўся бог навальніцы. Шанавалася таксама яго жонка — багіня сонца.

Двухгаловы арол трымае ў лапах двух зайцаў. Рэльеф на камені ▶

- На гербах якіх дзяржаў вы маглі бачыць двухгаловага арла?

◀ Ільвіныя вароты.
Сталіца Хецкага царства Хатгуса

Шырока вядомыя былі багі і багіні ўрадлівасці. Шанавалі хеты і свяшчэнных жывёл і птушак: быка, ільва, арла. Свяшчэннага арла хеты адлюстроўвалі двухгаловым.

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

♦ *Хеты аднымі з першых асвоілі жалеза, стварылі магутную пастаянную армію.* ♦ *Хецкая дзяржава з'яўлялася адной з наймагутнейшых дзяржаў старажытнасці.* ♦ *Хеты былі не толькі мужнымі воінамі, але і ўмелымі дыпламатамі.*

1. Назавіце вядомыя вам народы, якія належаць да індаеўрапейцаў. Чаму хетаў называюць «забытым народам»? 2. Дзе і калі ўтварылася Хецкая дзяржава? Чым выгаднае яе месцазнаходжанне? 3. Дакажыце, што валоданне сакрэтам выплаўкі жалеза ўплывала на рост магутнасці Хецкай дзяржавы. 4. З дапамогай стужкі часу вызначыце, колькі гадоў назад перастала існаваць Хецкае царства. 5. Што агульнае ў рэлігіі хетаў і вядомых вам народаў старажытнасці? 6. Параўнайце ўладу егіпецкага і хецкага цароў. Знайдзіце агульнае і адрозненні.

ХЕЦКІЯ ЗАКОНЫ

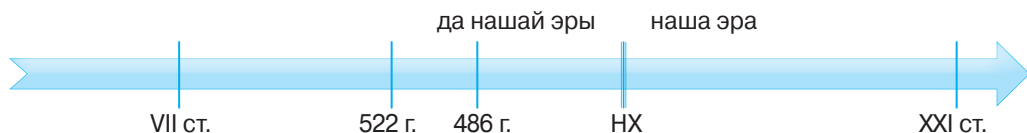
Калі хто-небудзь аслепіць свабоднага чалавека або выб'е яму зуб, то ён павінен даць 20 паўсіклей серабра, а таксама адказвае сваім домам.

Калі хто-небудзь заб'е ў сварцы мужчыну або жанчыну, то ён павінен яго пахаваць і даць 4 мужчын або жанчын, а таксама адказвае сваім домам.

Калі чалавек абкрадзе дом, то ён павінен аддаць цалкам што ўзяў; ён павінен даць 12 паўсіклей серабра. (Паўсіклі — грашовая адзінка хетаў.)

Параўнаеце законы хетаў і законы цара Хамурапі.

§ 21. Старажытны Іран

?! 1. Які лёс магутных дзяржаў старажытнасці: Асірыі, Новававілонскай і Хецакай дзяржаў? 2. Якія агульныя рысы можна прасачыць у рэлігійных вераваннях старажытных народаў?

На тэрыторыі Ірана ў старажытнасці існавалі магутныя дзяржавы, але толькі ў адной з іх кіраваў «цар цароў», які меў «бессмяротных» воінаў. Якія дзяржавы змянялі адна адну на яго тэрыторыі? Хто і калі стварыў самую магутную дзяржаву Старажытнага Усходу?

1. Прыродныя ўмовы і насельніцтва Старажытнага Ірана.

На ўсход ад Міжрэчча, аж да меж Індыі, знаходзілася старажытная краіна **Іран**. Тэрыторыя Старажытнага Ірана шмат у чым супадае з межамі сучаснай краіны.

У Іране шырокія стэпы чаргуюцца з вялікімі горнымі масівамі. Землі не адрозніваюцца асаблівай урадлівасцю, але і беднымі іх не назавеш. У гарах ёсць даліны, дзе заўсёды збіралі багатыя ўраджаі. Іранскія горы багатыя на карысныя выкапні. Таму ўжо ў старажытнасці людзі былі забяспечаны глінай, каменем, рудамі металаў, іншымі матэрыяламі, неабходнымі для жыцця.

Назва «Іран» азначае «краіна арыяў». Арыі належалі да індаеўрапейскіх плямёнаў. Яны першымі ў гісторыі чалавецтва прыручылі каня. Хутка конегадоўля стала асноўным гаспадарчым заняткам арыяў. Таксама ім добра былі знаёмыя земляробства і апрацоўка металаў.

Успомніце, хто такія індаеўрапейцы. Які індаеўрапейскі народ першым стварыў магутную дзяржаву?

2. Першыя дзяржавы. На землях Ірана арыі сталі рассяляцца з другога тысячагоддзя да н. э. Сярод іх паступова вылучыліся племянныя саюзы мідзян і персаў. Задоўга да

◀ Персідскія воіны з войска цара.
Выява на сцяне палаца

прыходу арыяў тут узнікае дзяржава **Элам**. Яе правіцелі часта ваявалі з царамі Месапатаміі. У VII ст. да н. э. узнікае дзяржава **Мідыя**. Яна праіснавала нядоўга і ў сярэдзіне VI ст. да н. э. была захоплена персамі.

Пасля заваявання Мідыі цар персаў Кір II Вялікі захапіў Малую Азію і на ўсходзе дайшоў да ракі Інд. Затым ён знішчыў вавілонян і захапіў іх сталіцу, якая лічылася непрыступнай. Наступным вялікім поспехам персаў стала заваяванне Егіпта. Так утварылася вялізная Персідская дзяржава ад Ніла да Інда.

3. Узвышэнне Персідскай дзяржавы. Найвышэйшай магучнасці дзяржава дасягнула пры **Дарыі Першым**, які кіраваў з **522** па **486 г. да н. э.** Персідскую дзяржаву называлі «краінай краін», а яе правіцеля — «царом цароў». Персідская дзяржава мела некалькі сталіц, у тым ліку і Вавілон.

Вялізная дзяржава была падзелена на вобласці, якія называліся **сатрапіі**. На чале кожнай вобласці стаяў намеснік цара — **сатрап**. Самыя буйныя гарады былі звязаны «царскай дарогай». На ёй устанавілі спецыяльныя пасты. Ганцы, якія тут знаходзіліся, па эстафеце дастаўлялі царскую пошту ў любы пункт дзяржавы.

Персідская дзяржава праіснавала каля двухсот гадоў, пасля чаго была заваявана чужаземцамі.

4. Рэлігія Старажытнага Ірана. У аснове рэлігіі старажытных іранцаў ляжыць культ святла і барацьбы добра са злом. Вярхоўным з'яўляўся бог добра, справядлівасці і святла. Ён і цэлае войска яго памочнікаў супрацьстаялі сілам зла і цемры. Чалавек павінен падтрымліваць у гэтай барацьбе бога святла.

с. 117–118

▲ Вярхоўны бог зараастрызму. *Рэльеф*

Свяшчэнная кніга рэлігіі старажытных іранцаў называецца «*Авеста*». Лічыцца, што яе аўтарам быў прапаведнік *Зараастр*. Таму самую рэлігію называюць *зараастрызмам*.

Персідскія цары падтрымлівалі культы багоў у заваяваных краінах. На ўсёй тэрыторыі Персідскай дзяржавы прыносілі ахвяры мясцовым багам ад імя персідскіх цароў.

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

◆ У старажытнасці на тэрыторыю Ірана перасяліліся плямёны арыяў. ◆ Персідская дзяржава — самая вялікая і магутная дзяржава Старажытнага Усходу. ◆ У Персіі была пабудавана «царская дарога», створана дзяржаўная пошта, заснавана рэлігія зараастрызму.

- ? 1. Апішыце месцазнаходжанне Старажытнага Ірана. Ахарактарызуйце прыроду і заняткі насельніцтва. 2. Назавіце найстаражытнейшыя дзяржавы, якія існавалі на тэрыторыі Ірана. 3. Як утварылася Персідская дзяржава? Дзякуючы чаму царам удавалася ўтрымліваць вялізную заваяваную тэрыторыю? 4. З дапамогай стужкі часу вызначыце: ці мог Дарый Першы любаваліца «вісячымі садамі» Вавілона? 5. Ахарактарызуйце асаблівасці зараастрызму.

§ 22. Старажытная Фінікія

?! 1. Успомніце асноўныя заняткі жыхароў Егіпта і Месапатаміі. **2.** Як называлася пісьменнасць ў Егіпце і ў Міжрэччы? У чым выражалася складанасць іх пісьма?

У старажытнасці на тэрыторыі, размешчанай паміж Егіптам і Месапатаміяй, жылі шматлікія народы. Адзін з іх — фінікійцы. Чым яны займаліся? Які след пакінулі ў гісторыі сусветнай культуры?

1. Прыродныя ўмовы і насельніцтва. На ўсходнім узбярэжжы Міжземнага мора, там, дзе размешчана сучасная дзяржава Ліван, знаходзілася старажытная **Фінікія**. Ад астатняй Пярэдняй Азіі яна была аддзелена гарамі з кедравымі і мяшанымі лясамі, альпійскімі лугамі і снежнымі вяршынямі.

З захаду яе абмывалі цёплыя воды Міжземнага мора. Вільготныя вятры прыносілі дажджы, і глеба не мела патрэбы ў штучным арашэнні. Зямля Фінікіі была ўрадлівай. Але яе не хапала, каб пракарміць усіх людзей.

▲ Ліванскі кедр

Узбярэжжа было зрэзана дробнымі зручнымі бухтамі. Усё жыццё фінікійцаў было звязана з морам. Не выпадкова яны ўвайшлі ў гісторыю як умелыя мараплаўцы. Фінікійцы займаліся рыбнай лоўляй, а таксама рамёствамі. Яны выраблялі шкло і рэчы з яго, рабілі ювелірныя ўпрыгажэнні і адзенне.

Асабліва славіліся фінікійцы вытворчасцю чырвона-ліловай фарбы, або *пурпуру*. Яны навучыліся здабываць фарбу

Пурпуровая тканіна і малюск, ►
з якога здабывалі фарбу

з марскога малюска. Адзенне, афарбаванае пурпурам, каштавала вельмі дорага, і яго маглі насіць толькі цары і вельмі багатыя людзі.

2. Фінікійскія гарады-дзяржавы. Фінікія ніколі не была адзінай дзяржавай. Яна складалася з невялікіх гарадоў-дзяржаў, размешчаных на ўзбярэжжы. Гэта былі гарады-парты з добра абсталяванымі гаванямі і магутнымі ўмацаваннямі. Кожны горад меў свайго цара, законы, армію і флот. У гарадах узводзіліся раскошныя храмы і палацы.

Гарады былі адзелены адзін ад аднаго скалістымі гарамі. Буйным партовым горадам быў *Цір*, які ўзнік яшчэ ў трэцім тысячагоддзі да н. э. Вядомыя таксама *Бібл*, *Сідон* і *Бейрут*. Жыхары называлі сябе па назве горада. Толькі чужаземцы называлі іх фінікійцамі.

3. Фінікійцы — гандляры і мораплаўцы. Цэнтрам дзелавага жыцця фінікійскага горада з’яўляўся порт. Тут загрузаліся і разгрузаліся караблі. Тавары захоўваліся на складах і чакалі адпраўкі ўнутр краіны або за яе межы. Сюды дастаўляліся папірус, тканіны і золата з Егіпту, гліняныя вырабы з Месапатаміі, медзь з Кіпра.

Фінікійскія гарады падтрымлівалі цесныя сувязі з суседнімі краінамі. У Егіпет адпраўляліся ствалы кедра для будаўніцтва храмаў і пакояў у грабніцах і пірамідах фараонаў. Фінікійскія купцы гандлявалі па ўсім узбярэжжы Міжземнага мора. Марскія вандраванні патрабавалі вялікай

▲ Фінікійскі карабель.
Рэканструкцыя

с. 131–133

4. Фінікійскі алфавіт.

Першапачаткова жыхары Фінікіі карысталіся клінапісным пісьмом, якое яны перанялі ў народаў Месапатаміі. Але клінапіс быў даволі складаным для вядзення гандлёвых запісаў і разлікаў. Фінікійцы прыдумалі больш простую сістэму пісьма. У ёй кожны значок быў літарай і абазначаў асобны зычны гук, а не цэлае слова. Такіх значкоў, або літар, налічвалася 22. Літары расстаўляліся ў пэўным парадку, у выніку чаго атрымаўся *алфавіт*. Гэта слова ўтварылася ад назвы першых дзвюх фінікійскіх літар «алеф» і «бэт».

Буквы беларускага алфавіта	Буквы фінікійскага алфавіта
Г (гэ)	𐤀 (гамл)
Д (дэ)	𐤁 (делт)
К (ка)	𐤂 (каф)
М (эм)	𐤃 (мем)

▲ Узор напісання літар

Старажытныя грэкі запазычалі ў фінікійцаў многія літары алфавіта. Пры гэтым яны сталі абазначаць значкамі не толькі зычныя, але і галосныя гукі. Шмат якія алфавіты сучаснага свету ўзыходзяць да фінікійскай і грэчаскай сістэм пісьма.

мужнасці і спрыту. У моры даводзілася арыентавацца па сонцы і зорках.

Паступова ўвесь гандаль у Міжземнамор'і засяродзіўся ў руках фінікійцаў. Для зручнасці ў гандлёвых справах яны засноўвалі *калоніі* (так называліся паселішчы) на ўзбярэжжы Міжземнага мора. Найбуйнейшай з іх быў *Карфаген*, які пазней ператварыўся ў сталіцу магутнай дзяржавы.

Першапачаткова жыхары Фінікіі карысталіся клінапісным пісьмом, якое яны перанялі ў народаў Месапатаміі. Але клінапіс быў даволі складаным для вядзення гандлёвых запісаў і разлікаў. Фінікійцы прыдумалі больш простую сістэму пісьма. У ёй кожны значок быў літарай і абазначаў асобны зычны гук, а не цэлае слова. Такіх значкоў, або літар, налічвалася 22. Літары расстаўляліся ў пэўным парадку, у выніку чаго атрымаўся *алфавіт*. Гэта слова ўтварылася ад назвы першых дзвюх фінікійскіх літар «алеф» і «бэт».

Старажытныя грэкі запазычалі ў фінікійцаў многія літары алфавіта. Пры гэтым яны сталі абазначаць значкамі не толькі зычныя, але і галосныя гукі. Шмат якія алфавіты сучаснага свету ўзыходзяць да фінікійскай і грэчаскай сістэм пісьма.

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

◆ *Фінікійцы стварылі гарады-дзяржавы Цір, Бібл, Сідон, Бейрут. ◆ Жыхары Фінікіі былі найвялікшымі мараплаўцамі старажытнасці. Яны заснавалі шмат калоній. ◆ Фінікійцы былі ўмельнымі караблбудаўнікамі, вынайшлі пурпуровую фарбу і алфавіт.*

- ? 1. Як адбіліся прыродныя ўмовы Фінікіі на занятках яе жыхароў? 2. Што такое горад-дзяржава? Якія гарады-дзяржавы заснавалі фінікійцы? 3. З якой мэтай былі заснаваны калоніі? Падумайце, якімі асабістымі якасцямі павінен быў валодаць фінікійскі мараплавец. 4. Чым адрозніваецца фінікійскае пісьмо ад пісьменнасці Егіпта і Месапатаміі?

? У V ст. да н. э. фінікійцы першымі ў свеце ажыццявілі марское падарожжа вакол Афрыкі. З дапамогай дадатковых крыніц інфармацыі складзіце апавяданне пра гэта плаванне.

ВЫНАХОДСТВА ШКЛА

Аднойчы фінікійскі гандлёвы карабель, які вёз груз соды, прыстаў да пясчанага берага. Купцы вырашылі паабедаць, развялі агонь, дасталі кацялкі, але не знайшлі камянёў, на якія можна было б іх паставіць. Тады яны замест камянёў выкарысталі ўзятыя з карабля кавалкі соды. Агонь быў моцным, сода расплавілася і змяшалася з пяском і ракавінкамі: ад вогнішча пацяклі струмені празрыстай вадкасці. Гэта вадкасць, застыўшы, ператварылася ў шкло.

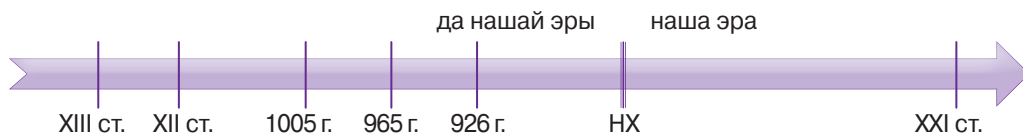
Цяжка сказаць, наколькі дакладнае гэтае апавяданне. Аднак вядома, што шкло на самай справе можна зварыць з соды, пяску і ракавінак (вапны).

Вучоныя лічаць, што вынаходства шкла на важнасці і значэнні можна параўнаць з адкрыццём металаў, вынаходствам ганчарнага посуду і ткацтва. Ці маюць рацыю вучоныя? Дакажыце сваю думку.

▲ Маскі са шкла

§ 23. Старажытная Палесціна

?! 1. Успомніце, што такое многабожжа. 2. Якім багам пакланяліся вядомыя вам народы старажытнасці? З якімі мэтамі будавалі храмы?

«Веды шмат месца не займаюць». Гэта прыказка створана яўрэямі — народам, які вывучае сваю старажытную гісторыю па Бібліі. Запаведзямі, расказанымі ў Бібліі, кіруюцца сёння мільёны людзей ва ўсім свеце. Дзе жылі і чым займаліся яўрэі? Якія дзяржавы стварылі? У чым асаблівасці іх рэлігійных вераванняў?

1. Прыродныя ўмовы. *Палесціна* — невялікая краіна, размешчаная на поўдзень ад Фінікіі. Прырода гэтай краіны суровая і разнастайная. Тут можна сустрэць невысокія горы і ўзгоркі. Нагор'е перамяжоўваецца аазісамі і ўрадлівымі далінамі. Урадлівая нізіна цягнецца ўздоўж Міжземнага мора. На поўначы падымаюцца накрывыя снегам вяршыні, а з поўдня і ўсходу падступаюць выпаленыя сонцам пустыні.

▲ Старажытныя яўрэі

☑ Апішыце адзенне людзей на малюнку.

Насельніцтва спрадвеку займалася земляробствам і жывёлагадоўляй. Жыццё было цяжкім і небагатым. Месцы Палесціны, дзе нарадзіўся, жыў і прапаведаваў Ісус Хрыстос, называюць Святой Зямлёй.

2. Паходжанне яўрэяў. Першпачаткова яўрэі жылі на паўднёвым захадзе Месапатаміі, за ракой Еўфрат. У пошуках урадлівых зямель і паш яны качавалі па прасторах Пярэдняй Азіі. Сусед-

Помнік цару Давіду ў Іерусаліме ▶

☑ Што прынесла Давіду славу і прызнанне народа?
Як гэта адлюстравана ў скульптар?

нія народы называлі іх «людзьмі, якія прыйшлі з-за ракі» («ібрым», або «яўрэі»). У XIII—XII ст. да н. э. яўрэі атабарыліся ў Палесціне. Тут ім прыйшлося весці барацьбу з мясцовым насельніцтвам. Асабліва ўпартай яна была з *філістьміянамі*, якія сюды прыйшлі і ад імя якіх паходзіць назва Палесціны.

3. Царства Ізраіль. Сумесная барацьба з'ядноўвала старажытнаяўрэйскія роды і плямёны. У канцы XI ст. да н. э. яны аб'ядналіся і ўтварылі сваё царства — *Ізраіль*. Знакаміты цар *Давід* быў правіцелем Ізраіля ў **1005—965 гг. да н. э.** Ён заваяваў горад Іерусалім і абвясціў яго сталіцай Ізраільскага царства. Давід быў не толькі палкаводцам, але і выдатным музыкам і паэтам. Яго псалмы-песні ўвайшлі ў адну са святых кніг яўрэяў, і імі да гэтага часу захапляюцца людзі.

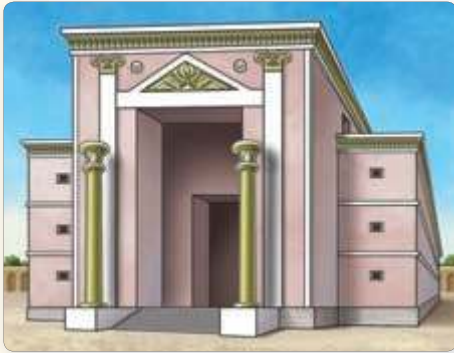

с. 137–138

Самым знакамітым і мудрым у гісторыі Ізраіля лічыцца сын Давіда цар *Саламон*. У яго цараванне (965—926 гг. да н. э.) Іерусалім ператварыўся ў найбагацейшы горад таго часу. Саламон пабудаваў першы храм у Іерусаліме. У ім змясцілі рэлігійныя святыні яўрэяў.

4. Распад Ізраільскага царства. Пасля смерці Саламона Ізраіль распаўся на два царствы. За адным захавалася ранейшая назва. Іншае стала называцца *Іўдзеяй*. Каля 200 гадоў абодва царствы варагавалі адно з адным. Саслабленыя, яны сталі лёгкай здабычай заваёўнікаў. Асірыя заваявала Ізраільскае царства, Вавілонія — Іўдзейскае.

5. Рэлігія яўрэяў. Як і іншыя народы Старажытнага Усходу, яўрэі былі язычнікамі. Але ў *XI ст. да н. э.* яны першымі

◀ Храм Саламона. *Рэканструкцыя*

- ☑ Храм разбураны вавілонянамі на чале з Навухаданосарам ў 586 г. да н. э. і адноўлены ў V ст. да н. э.

перайшлі ад многабожжа да *адзінабожжа*, сталі шанаваць аднаго Бога — *Яхве*. Яўрэі ведалі, што ўсемагутны Яхве быў творцам неба, зямлі, усяго, што на ёй існуе. Ён даў людзям дзесяць *запаведзяў* — правілаў, па якіх неабходна жыць. Гэтыя правілы былі запісаны на каменных плітах — скрыжалях. Іх Бог уручыў правадыру яўрэяў *Майсею*.

Найважнейшыя запаведзі такія: верыць у аднаго Бога — Яхве і не вымаўляць дарэмна (марна) яго святое імя, шанаваць бацьку і маці, не красці, не хлусіць і не забіваць чалавека. Вінаватага спасцігне Божая кара. Яўрэі верылі ў тое, што яны заключылі з Яхве *завет*, г. зн. дагавор. Яны пагадзіліся выконваць усе запаведзі, запісаныя на скрыжалях. І верылі ў тое, што Бог абяцаў ім за гэта багаты край — Палесціну, дастатак і шчасце. Рэлігійныя вераванні старажытных яўрэяў выкладзены ў свяшчэнных кнігах. У іх змяшчаюцца таксама яўрэйскія паданні пра даўніну, разважанні мудрацоў, старажытныя законы і звычаі. Хрысціяне назвалі іх *Старым Заветам* і ўключылі ў сваю свяшчэнную кнігу — *Біблію*.

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

♦ На тэрыторыі Палесціны яўрэі стварылі дзяржаву Ізраіль. ♦ Найвышэйшага росквіту дзяржава дасягнула ў перыяд праўлення цароў Давіда і Саламона. ♦ На тэрыторыі Палесціны ўпершыню ў гісторыі ўсталявалася адзінабожжа. ♦ Яўрэі стварылі Стары Завет — першую частку Бібліі.

- ? **1.** Апішыце месцазнаходжанне Палесціны. Якія дзяржавы з ёй суседнічалі? **2.** З кім і чаму яўрэям давялося весці барацьбу за свае землі? Якія вынікі мела гэта барацьба? **3.** Якія правіцелі садзейнічалі росквіту Ізраіля? Дзякуючы якім справам і ўчынкам яны ўвайшлі ў гісторыю? **4.** У чым заключаецца адрозненне язычніцтва ад адзінабожжа? **5.** Раскрыце сэнс паняцця «скрыжалі». Якое значэнне мелі законы Яхве для яўрэяў?

? Выкарыстоўваючы дадатковыя крыніцы інфармацыі, высветліце: ці існуе сёння Храм Саламона ў Іерусаліме? Што такое Сцяна плачу? Што азначаюць крылатыя выразы «Саламонава рашэнне», «суд Саламона»?

МУДРЫЯ ДУМКА ЦАРА САЛАМОНА

Добрае імя лепшае за вялікае багацце, і добрая слава лепшая за серабро і золата.

Мудрыя маўчаць, таму неразумныя могуць здацца мудрымі, калі будуць маўчаць.

Прыкладзі сэрца тваё да вучэння і вушы твае да разумных слоў.

Лепш веды, чым адборнае золата; таму што мудрасць лепшая за жэмчугі і нішто з жаданага не параўнаецца з ёю.

Якая з гэтых думак бліжкая вам і чаму?

Абагульненне да глаў «Старажытны Егіпет» і «Пярэдня Азія ў старажытнасці»

Вучоныя ўстанавілі, што першыя цывілізацыі ўзніклі каля 5 тысяч гадоў назад ва ўрадлівых далінах вялікіх рэк. Адной з такіх цывілізацый з'яўляецца Старажытны Егіпет. Дзякуючы разлівам Ніла, які нясе ўрадлівы глей, і ўпартай працы земляробаў квітнела жыццё ўсёй дзяржавы.

На чале старажытнаегіпецкай дзяржавы стаяў фараон. Апорай яго ўлады былі шматлікія чыноўнікі і войска. Фараону беспярэчна падпарадкоўваліся ўсе падданыя — багатыя і бедныя. Пры Тутмасе III Старажытны Егіпет ператварыўся ў моцную дзяржаву, куды бясконцым патокам цяклі багацці і рабы.

У IV тысячагоддзі да н. э. шумеры першымі заснавалі гарады-дзяржавы ў Месапатаміі і вынайшлі пісьменнасць. Побач з шумерамі жылі старажытныя акадцы. Іх цар Саргон Старажытны стварыў першую пастаянную армію і вялікую дзяржаву.

У эпоху праўлення Хамурапі Вавілонскае царства стала самай моцнай і развітой дзяржавай Пярэдняй Азіі. А законы, створаныя гэтым правіцелем, дайшлі да нашых дзён.

У VII ст. да н. э. асірыйскія войскі захапілі і разбурылі Вавілон. Асірыйскія цары падпарадкавалі сабе значную частку Пярэдняй Азіі. Але пабудаваная на захопах Асірыйская дзяржава праіснавала нядоўга. Дасягнуць былой магутнасці Вавілон змог пры цары Навухаданосары. Пры ім былі ўзведзены магутныя сцены Вавілона і перабудаваны храм бога Мардука.

Персы стварылі вялікую дзяржаву ад Ніла да Інда. Для таго каб воля цара была вядомая ўсім жыхарам краіны, была пабудавана «царская дарога». Днём і ноччу несліся па ёй ганцы, перадаючы царскія пасланні адзін аднаму як эстафету.

Фінікійцы заснавалі гарады-дзяржавы і вялікую колькасць калоній па берагах Міжземнага мора. Менавіта яны сталі стваральнікамі пурпуровай фарбы і алфавіта.

Старажытныя яўрэі зрабілі важны ўклад у гісторыю чалавечай культуры. У Старажытнай Палесціне ўзнікла дзяржава Ізраіль і ўсталявалася адзінабожжа. Быў створаны Стары Запавет — першая частка Бібліі.

Практычны занятак

I. Работа са стужкай часу.

Начарціце стужку часу. Адзначце на ёй падзеі, пералічаныя ў заданнях.

Выканайце разлікі.

1. Колькі гадоў назад пала Ніневія?
2. Чыё праўленне было больш працяглым: Хамурапі або цара Давіда? На колькі гадоў?
3. Колькі стагоддзяў прайшло паміж праўленнем акадскага цара Саргона і ўтварэннем Хецакага царства?
4. Колькі гадоў прайшло паміж заключэннем мірнага дагавора хетаў і егіпцянаў і падзеннем Хецакай дзяржавы?

II. Класіфікацыя паняццяў.

Размяркуйце тэрміны і паняцці ў адпаведных слупках табліцы.

Егіпет	Вавілонія	Асірыя	Хецкая дзяржава	Персія	Фінікія	Палесціна
--------	-----------	--------	-----------------	--------	---------	-----------

Сатрап, фараон, «вісячыя сады», філістымляне, алфавіт, найстаражытнейшыя пісьменныя законы, Біблія, «забыты народ», папірус, «Вароты бога», піраміды, калоніі, Стары Завет, сфінкс, вынаходства сядла, пурпуровая фарба, вароты багіні Іштар, ільвіныя вароты, «цар цароў», скрыжалі.

III. Запоўніце параўнальную табліцу.

Пытанні для параўнання	Хецкая дзяржава	Асірыйская дзяржава	Персідская дзяржава	Егіпецкая дзяржава
Калі існавала?				
Якія краіны і народы заваявала?				
Якой была будова арміі?				
Чаму распалася?				
Чым праславілася?				

Абмяркуйце вынікі з аднакласнікамі. Зрабіце вывад.

IV. Творчыя заданні.

1. Назавіце найбольш важныя, на ваш погляд, дасягненні егіпцяў і народаў Пярэдняй Азіі. Дакажыце свой пункт гледжання. Падбярыце для кожнай дзяржавы тры сімвалы, якія найбольш поўна адлюстроўваюць яго старажытную гісторыю.

2. Хто з выдатных правіцеляў дзяржаў Егіпта і Пярэдняй Азіі вам асабліва запамніўся? Выкарыстоўваючы дадатковыя крыніцы інфармацыі, падрыхтуйце паведамленне і прэзентацыю (5—6 слайдаў) пра гэтага гістарычнага дзеяча.

Глава 3. ІНДЫЯ І КІТАЙ У СТАРАЖЫТНАСЦІ

Праекты і даследаванні

♦ Таямніцы найстаражытнейшых індскіх гарадоў. ♦ «Паданне пра Раму» — эпас пра дабро і зло. ♦ Уклад кітайскай цывілізацыі ў сусветную культуру.

§ 24. Старажытная Індыя

?! 1. Чаму старажытныя цывілізацыі ўзніклі ў далінах рэк? 2. Хто такія ары? Якую ролю яны адыгралі ў гісторыі Старажытнага Ірана?

Чужаземцы, якія пабывалі ў Індыі, расказвалі, што людзі там збіраюць з кустоў белыя камякі і потым апранаюцца ў іх; мёд такі цвёрды, што хрусціць на зубах; каровы заходзяць у любы дом, і ніхто іх не гоніць. Што ж гэта за дзіўная краіна? Хто яе насяляў і чым займаліся жыхары? Калі і хто стварыў найстаражытнейшыя дзяржавы?

1. Прыродныя ўмовы і насельніцтва. Індыя размешчана на поўдні Азіі, на паўвостраве Індастан. Клімат у Індыі гарачы і вільготны. На поўначы яе ахоўваюць ад халодных вятроў самыя высокія горы ў свеце — *Гімалаі*. Найбуйнейшыя рэкі — *Інд* і *Ганг*. Берагі паўвострава абмываюцца водамі Індыйскага акіяна.

Урадлівыя даліны рэк змяняюцца стэпамі і пустынямі, снежныя горы — джунглямі. У джунглях жылі тыгры, пантэры, сланы, малпы, было шмат змей.

У даліне Інда жыхары Індыі стварылі найстаражытнейшую ў Паўднёвай Азіі цывілізацыю — *індскую*.

2. Узнікненне дзяржавы. У *трэцім* — *пачатку другога тысячагоддзя да н. э.* у даліне Інда існавала адзіная дзяржава. Самымі буйнымі гарадамі былі *Хар’на* на поўначы і *Махэнджа-Д’ара* на поўдні.

▲ Карта Старажытнай Інды

У час раскопак Махенджа-Дара вучоныя ўбачылі горад з шырокімі прамымі вуліцамі. У цэнтры знаходзілася крэпасць. Дамы з абпаленай цэглы мелі водаправод і каналізацыю. У жыллі знойдзены дзіцячыя цацкі, гіры для шалей, пячаткі з надпісамі, залатыя і сярэбраныя ўпрыгажэнні, прылады працы і зброя з медзі і бронзы.

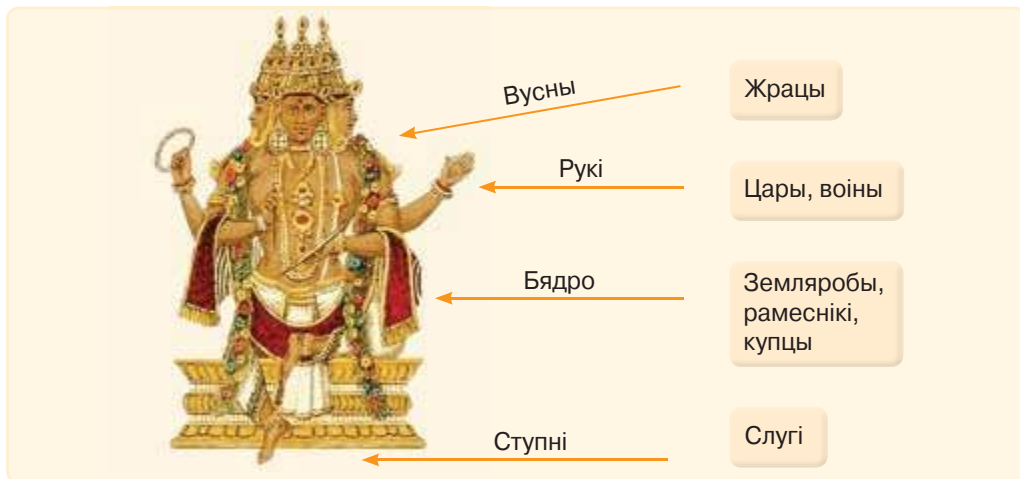
Уявіце, што вы археолаг. Якія вывады пра жыццё і заняткі насельніцтва гарадоў можна зрабіць на аснове гэтых рэчавых крыніц?

▲ Руіны Махенджа-Дара

Гэта была вялікая і густанаселеная дзяржава. Жыхары краіны падзяляліся на багатых і бедных. Лічыцца, што на чале гэтай дзяржавы стаялі жрацы. Высокага ўзроўню дасягнуў марскі і сухапутны гандаль. У трэцім тысячагоддзі да н. э. найбольш актыўна індцы гандлявалі з Міжрэччам. Туды з Індыі везлі пышныя індыйскія баваўняныя тканіны, ювелірныя вырабы. Індыйскія вырабы траплялі нават у далёкі Егіпет. Па сушы вёўся актыўны гандаль з суседнімі качавымі народамі. Па невядомых прычынах індская цывілізацыя паступова загасла, гарады былі закінуты, людзі перасяліліся ў даліну ракі Ганг.

3. Старажытныя ары: грамадства і гаспадарчае жыццё. У сярэдзіне другога тысячагоддзя да н. э. з поўначы ў Індыю перасяліліся індаеўрапейскія качавыя плямёны *арыяў*. Змяшаўшыся з патомкамі індцаў, яны ўтварылі індыйскі народ. З гэтага часу старажытныя індыйцы падзяліліся на арыяў («сваіх») і дасаў («чужых», да якіх, галоўным чынам, належала мясцовае насельніцтва). Адрозненне паміж імі было

▲ Бог Брахма і варны

☑ *Індыйцы верылі, што варны пайшлі з розных частак цела бога Брахмы*

Ў тым, што арыі і дасы пакланяліся розным багам і займалі рознае становішча ў грамадстве. Усе арыі падзяляліся на тры *варны*. Варны — вялікія групы людзей, якія адрозніваліся родам заняткаў, правамі і абавязкамі, што, як правіла, перадаюцца па спадчыне. Людзі з розных варн адрозніваліся таксама адзін ад аднаго, жыллем і ежай, якую ўжывалі.

Першай і вышэйшай варнай былі жрацы-*брахманьы*. Другой варнай — ваенная значць. Трэцюю варну складалі земляробы, рамеснікі і гандляры. Дасы складалі чацвёртую, ніжэйшую варну. Гэту варну называлі «шудра», што значыць «слуга». Шудры былі абавязаны служыць тром першым варнам.

Галоўным заняткам жыхароў Індыі было земляробства. Яны першымі ў свеце навучыліся апрацоўваць бавоўнік і цукровы трыснёг. З раслін і кветак выраблялі вострыя прыправы і духмяныя рэчывы. Другой па значэнні ў гаспадарцы была жывёлагадоўля. Індыйцы прыручылі сланоў. Іх выкарыстоўвалі для пераноскі цяжараў і ў бітвах.

▲ Верхняя часть
колонны Ашоки

4. Вялікая дзяржава цара Ашокі.

Ішоў час, і ў Індыі ўтварыліся новыя дзяржавы. На чале кожнай з іх стаў цар. У канцы IV ст. да н. э. яны аб'ядналіся ў адзіную дзяржаву. Найвышэйшай магутнасці яна дасягнула пры цары Ашоку. У першы перыяд свайго праўлення ён быў жорсткім і суровым правіцелем, вёў шматлікія войны, усталяваў строгі парадак кіравання вялізнай дзяржавай.

Другі перыяд царавання Ашокі характарызуецца больш мяккім кіраваннем. Гэта было звязана з прыняццем будызму (рэлігіі, пра якую вы даведзецеся ў наступным параграфі). Па загадзе цара пачалі ўзводзіць бальніцы, арашальныя збудаванні і добрыя дарогі.

Цар клапаціўся пра слабых і бедных, шчодро раздаваў падарункі. Шмат увагі надавалася ахове жывёл і раслін. Але пасля смерці Ашокі адзіная дзяржава хутка распалася на невялікія самастойныя царствы.

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

♦ *Старажытная індская цывілізацыя ўзнікла ў даліне ракі Інд. У трэцім — пачатку другога тысячагоддзя да н. э. у Індыі ўжо існавала буйная дзяржава. ♦ У сярэдзіне другога тысячагоддзя да н. э. у Індыю прыйшлі арыі. Змяшайшыся з нашчадкамі індцаў, яны ўтварылі індыйскі народ. ♦ З прыходам арыяў грамадства падзялілася на варны. Узнікла новая дзяржава і новая цывілізацыя — старажытнаіндская.*

? **1.** З дапамогай карты і тэксту параграфа ахарактарызуйце месцазнаходжанне Старажытнай Індыі. **2.** Як называліся і дзе ўзніклі найстаражытнейшыя індскія гарады? У чым заключаецца іх асаблівасць? **3.** Растлумачце сэнс паняцця «варна». **4.** Пры якім правіцелю індыйская дзяржава дасягнула найвышэйшай магутнасці? Чым адрозніваюцца два перыяды яго кіравання?

? Жыхары Індыі вынайшлі лічбы і гульню для цароў і военачальнікаў — «ча-туранга». З дапамогай дадатковых крыніц інфармацыі высветліце: чаму лічбы, створаныя індыйцамі, мы называем арабскімі? Як сёння называецца старажытная індыйская гульня і чаму яна магла навучыць военачальнікаў?

§ 25. Культура Старажытнай Індыі

?! Якія народы старажытнасці стварылі сваю пісьменнасць?

«Нават разумны чалавек будзе станавіцца менш разумным, калі ён не будзе самаўдасканалвацца», «не рабі іншаму таго, што магло б з'явіцца прычынай тваёй пакуты». Такіх мудрых заповедзей стараліся прытрымлівацца старажытныя індыйцы. Якія яшчэ дасягненні ў культурным жыцці, што пакінулі нам жыхары Старажытнай Індыі, не страцілі каштоўнасці ў нашы дні?

1. Мовы і пісьменнасць Старажытнай Індыі. Пакуль невядома, на якіх мовах гаварылі жыхары Індыі ў трэцім тысячагоддзі да н. э. Іх пісьменнасць яшчэ не расшыфравана. Але вядомая мова, на якой гаварылі прышлыя арыі. Яна называецца *санскрыт*, што азначае «дасканалы». Шмат якія сучасныя мовы Індыі роднасныя санскрыту. Ёсць у санскрыце і словы, падобныя да беларускіх. Напрыклад, «веда» — «веды», «швета» — «свята», «брахман» — «рахманы», «будх» — «будзіць».

Паміж Беларуссю і Індыяй — тысячы кіламетраў. Як вы думаеце, чаму ў санскрыце і беларускай мове ёсць падобныя па гучанні словы?

Стваральнікамі санскрыту лічыліся багі, а захавальнікамі — брахманы. Кожны чалавек, які лічыў сябе арыем, павінен быў ведаць гэту мову. Шудры не мелі права вывучаць санскрыт пад страхам жорсткага пакарання.

2. Духоўнае жыццё індыйцаў. Найстаражытнейшымі творамі індыйскай літаратуры лічацца *Веды*, створаныя не пазней за другое тысячагоддзе да н. э. Веды (даслоўна «веды», «мудрасць») — свяшчэнныя кнігі, якія змяшчалі многія важныя для старажытных індыйцаў веды. Лічылася, што Веды былі дадзены людзям багамі праз святых мудрацоў. Вывучаць і тлумачыць Веды маглі толькі жрацы. Усё духоўнае жыццё старажытных індыйцаў будавалася на аснове Ведаў. Таму старажытную індыйскую культуру часта называюць ведыйскай.

3. Літаратура. Літаратура старажытных індыйцаў — гэта вялізная спадчына для ўсяго чалавецтва. Значная частка старажытнаіндыйскай літаратуры напісана на санскрыце. Немалы лік сачыненняў старажытных індыйцаў уваходзіць у скарбніцу сусветнай літаратуры. Першае месца ў гэтым шэрагу належыць вялікім паэмам «*Махабхарата*» і «*Рамаіяна*». Гэтыя творы расказваюць пра жыццё старажытных індыйцаў, іх войны, вераванні, звычаі і прыгоды. Старажытныя індыйцы назвалі паэму «*Махабхарата*» «народнай Ведай». Створаныя імі цудоўныя казкі, паданні, міфы і легенды сёння ведаюць далёка за межамі Індыі.

4. Рэлігія Старажытнай Індыі. Пра вераванні насельніцтва індскай цывілізацыі мы ведаем пакуль няшмат. Людзі верылі ў багіню-маці, у трохаблічнага бога, заступніка жывёлагадоўлі,

◀ Карова — свяшчэнная жывёла ў сучаснай Індыі

пакланяліся некаторым відам расліннага і жывёльнага свету. Свяшчэннымі жывёламі лічыліся бык і карова. Існаваў таксама культ вады і вера ў замагільны свет.

Старажытная Індыя з'яўляецца радзімай адразу дзвюх вялікіх рэлігій Усходу — *індуізму* і *будызму*. Індуізм бярэ свой пачатак у Ведах. Веды — першыя і галоўныя кнігі індуізму.

Прыкладна з VI ст. да н. э. у Індыі з'яўляецца новая рэлігія. Яе заснавальнікам быў *Бўда*. Імя «Буда» азначае «абуджаны» або «прасветлены». У старажытным будызме няма веры ў багоў. Адзіны святы — сам Буда. Ён паказаў людзям шлях да дасканаласці і пазбаўлення ад пакут.

Будызм вельмі хутка распаўсюдзіўся ў старажытнаіндыйскім грамадстве. У III ст. да н. э. яго прыняў вялікі цар Ашока. Але ў пачатку нашай эры будызм быў выцеснены індуізмам з Індыі ў Кітай і іншыя суседнія краіны.

Прыхільнікаў будызму і індуізму аб'ядноўвала агульная вера ў тое, што пасля смерці чалавек нараджаецца зноў. Пры нараджэнні ён атрымлівае тое, што заслужыў сваімі паводзінамі ў мінулым жыцці.

▲ Агні — ведыйскі бог агню

с. 152–154

▲ Выява Буды

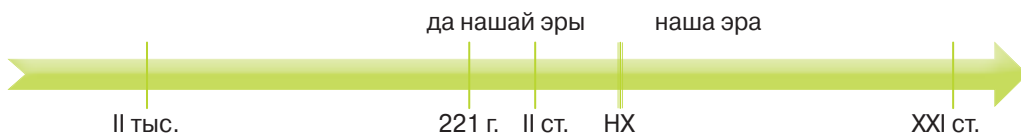
ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

♦ *Мова старажытных арыяў — санскрыт — паўплывала на развіццё многіх моў сучаснай Індыі.* ♦ *Вышэйшым дасягненнем старажытнаіндыйскай літаратуры з'яўляюцца Веды, «Махабхарата» і «Рамаяна».* ♦ *Старажытныя індыйцы стварылі дзве вялікія рэлігіі — індуізм і будызм.*

- ? 1. Знайдзіце ў тэксце звесткі пра асноўныя дасягненні культуры індыйцаў. Складзіце і запішыце ў сшыткі план параграфа. 2. Чаму старажытную індыйскую культуру называюць ведыйскай? 3. Што агульнае ў рэлігіі егіпцянаў, жыхароў Міжрэчча і прыхільнікаў індуізму? 4. У чым заключаецца асаблівасць будызму? Як вы думаеце, чаму гэтая рэлігія распаўсюдзілася не толькі ў Індыі, але і ў іншых краінах?

§ 26. Узнікненне дзяржавы ў Кітаі

- ?! 1. У далінах якіх рэк створаны найстаражытнейшыя цывілізацыі Усходу? 2. Назавіце прычыны ўтварэння першых дзяржаў. 3. Што рабілі правіцелі гэтых дзяржаў для ўмацавання сваёй улады?

Адзін з кітайскіх мудрацоў лічыў, што дзяржава павінна нагадваць сям'ю, дзе правіцель, як бацька, клапаціцца пра падданных, а падданыя шануюць яго і любяць адзін аднаго, як браты.

Ці ўдалося стварыць такую дзяржаву ў Кітаі? Хто і калі аб'яднаў Кітай? Чым займалася насельніцтва гэтай краіны і што яно навучылася рабіць першым у свеце?

1. Краіна і насельніцтва. Кітай размешчаны на ўсходзе Азіі. Яшчэ ў глыбокай старажытнасці людзі засялілі шырокія раўніны, па якіх працякаюць вялікія рэкі — *Хуанхэ* і *Янцзы*. На захадзе раўніна пераходзіць у пласкагор'е, а далей — у скалістыя горныя хрыбты.

▲ Карта Старажытнага Кітая

Апішыце месцазнаходжанне Кітая і яго галоўных рэк.

Стагоддзямі рака-працаўніца Хуанхэ, што азначае «Жоўтая рака», прыносіла ў даліну часцінкі жоўтай глебы — лёсу. Знешне ён падобны да пяску, але пры гэтым вельмі ўрадлівы.

На гэтай глебе людзі атрымлівалі высокія ўраджай. Ураджай залежалі не толькі ад выкарыстання вод ракі, але

▲ Хуанхэ. Сучасны выгляд

разлілася. Усё гэта знайшло адлюстраванне ў міфах пра велізарных драконаў, што жывуць у рацэ.

2. Заняткі старажытных кітайцаў. Як і ў іншых цывілізацыях Старажытнага Усходу, асновай гаспадаркі старажытных кітайцаў стала земляробства. Першыя земляробы аселі ў сярэднім цячэнні Хуанхэ. Затым прыступілі да асваення басейна ракі Янцзы. Яны апрацоўвалі лёсавую глебу матыкамі. Сеялі проса і пшаніцу, вырошчвалі агародніну, разводзілі жывёл. Прылады працы і зброю рабілі з бронзы.

▲ Работы на рысавым полі ў сучасным Кітаі

і ад дажджоў, якія шчодро выпадалі ў месцах, блізкіх да берагоў Ціхага акіяна. Часта ў сезоны дажджоў вада перапаўняла Хуанхэ, і яна, выйшаўшы з берагоў, губіла дзясяткі і сотні кітайскіх паселішчаў. Мясцовыя жыхары баяліся гэтых бурлівых разліваў і называлі Хуанхэ «ракой тысячы бедстваў». Нават старажытнакітайскі іерогліф «няшчасце» паказваў ваду, якая

У V ст. да н. э. на змену бронзе прыйшло жалеза. У сельскай гаспадарцы з'явілася новая прылада працы — плуг з жалезным наканечнікам. У апрацоўцы палёў ручная праца была заменена цяглавай сілай — быкамі. Гэта значна павялічвала ўраджай. Адначасова старажытныя кітайцы асвоілі вырошчванне рысу. Рыс збіралі 2—3 разы ў

год. Для вырошчвання рысу патрабавалася шмат вільгаці, і земляробы сталі ствараць арашалыныя каналы. Высокія ўраджаі спрыялі росту колькасці жыхароў. Краіна была густа заселена. Старажытныя кітайцы пачалі асвойваць аддаленыя ад Хуанхэ землі.

Растлумачце лагічную сувязь: развіццё гаспадаркі → узнікненне дзяржавы.

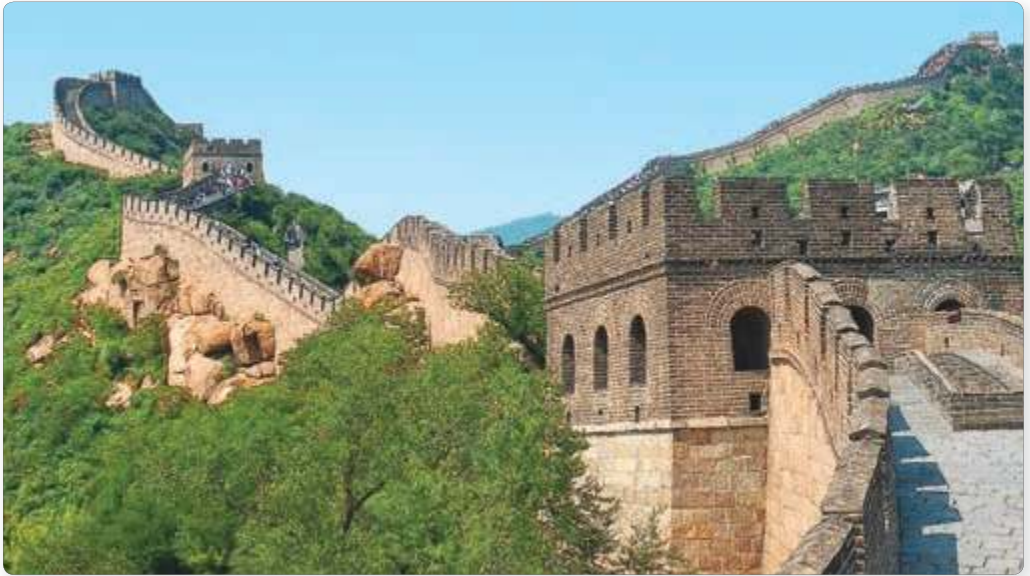
У гэты час з'явіліся і першыя гарады. Шмат у якіх з іх жылі дзясяткі тысяч чалавек. Каб засцерагчыся ад паводак, гарады часта адгароджвалі ад ракі землянымі дамбамі.

Кітайцы першымі ў свеце сталі вырабляць тонкія і лёгкія шаўковыя тканіны. Найтанчэйшую нітку для іх атрымлівалі з коканаў шаўкоўнічных чарвякоў. Каб зрабіць прыгожую тканіну, патрэбныя былі вялікія намаганні і цярпенне. Вытворчасць шоўку трымалася ў строгім сакрэце.

3. Стварэнне адзінай кітайскай дзяржавы. Развіццё гаспадаркі прывяло ў другім тысячагоддзі да н. э. да ўзнікнення першых дзяржаў. У канцы гэтага тысячагоддзя іх змяніла дзяржава Чжоў. У VIII ст. да н. э. яно фактычна распалася на асобныя царствы, якія ўпарта змагаліся паміж сабой за

Дайце ацэнку пераўтварэнням імператара.

▲ Вялікая Кітайская сцяна. *Сучасны выгляд*

ўладу. У выніку гэтай барацьбы перамагла дзяржава *Цынь* і аб'яднала ўвесь Кітай. Яго правіцель прыняў у 221 г. да н. э. тытул *Цынь Шыхуандзі*, стаўшы першым *імператарам дынастыі Цынь*. Па ўсёй краіне былі выдадзены адзіныя законы, уведзена агульная манета. Нават пісьменнасць была зменена такім чынам, каб яе разумелі ва ўсіх канцах Кітая.

с. 157–159

Каб спыніць набегі качэўнікаў, уздоўж паўночнай мяжы краіны Цынь Шыхуандзі загадаў пабудаваць вялізную сцяну, якая ўвайшла ў гісторыю пад назвай *Вялікай Кітайскай сцяны*. Адначасова паблізу ад сваёй сталіцы ён пабудаваў для сябе ўнутры цэлай гары велізарную падземную грабніцу. Па памерах і багацці гэты магільны склеп можа смела супернічаць з егіпецкімі пірамідамі. Адразу пасля смерці Цынь Шыхуандзі ў Кітаі пачаліся народныя паўстанні, якія знішчылі дынастыю Цынь.

4. Дынастыя Хань. У II ст. да н. э. у Кітаі з’яўляецца новая дынастыя Хань. Умацаванне ўлады спрыяла росквіту кітайскай дзяржавы, яе межы пашырыліся. Аднак заваявальныя паходы прывялі Кітай да цяжкіх і ўпартых войнаў з суседзямі.

У перыяд дынастыі Хань кітайцы ўпершыню сутыкнуліся з іншымі развітымі цывілізацыямі старажытнасці. Пераадолеўшы горы і пустыні, кітайскія купцы даведаліся пра існаванне гарадоў і дзяржаў у Сярэдняй Азіі. Яны прывезлі адтуль шмат якіх сельскагаспадарчых культур, напрыклад персікі і дыні. А жыхарам Сярэдняй Азіі вельмі падабаліся выдатныя кітайскія тавары, і ў першую чаргу тканіны з шоўку. Кітайскія тавары — пакрытыя лакам прадметы раскошы, папера, вырабы з бронзы — сталі карыстацца попытам у шмат якіх краінах. Так узнік *Вялікі шаўковы шлях*, які праз неабсяжныя прасторы Азіі працягнуўся да Еўропы.

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

◆ *Старажытнакітайская цывілізацыя ўзнікла ў далінах рэк Хуанхэ і Янцзы.* ◆ *У другім тысячагоддзі да н. э. у Кітаі ўзніклі першыя дзяржавы.* ◆ *У перыяд праўлення дынастыі Цынь Кітай быў аб’яднаны пад уладай аднаго правіцеля.* ◆ *У перыяд праўлення дынастыі Хань узнік Вялікі шаўковы шлях.*

? **1.** Якія прыродныя ўмовы спрыялі, а якія перашкаджалі развіццю гаспадаркі ў Кітаі? **2.** Пeralічыце асноўныя заняткі насельніцтва Кітая. Што яны навучыліся рабіць першымі ў свеце? **3.** Дакажыце, што ў Кітаі была створана цывілізацыя. Раствлумачце сэнс паняццяў «імператар», «дынастыя». **4.** Чаму праўленне дынастыі Цынь было нядоўгім?

? Уявіце, што вы кітайскі купец, які адпраўляецца ў Сярэдняю Азію. Збярыце караван з унікальных кітайскіх тавараў. Раскажыце пра асаблівасці вырабу кожнага прадмета.

ГЛІНЯНАЯ АРМІЯ ІМПЕРАТАРА

(Старажытнакітайскі гісторык пра грабніцу Цынь Шыхуандзі)

Спачатку пракапалі гару. Унутр змясцілі мадэлі царскіх палацаў, дарагія рэчы і каштоўнасці. У грабніцы змясцілі і 6000 гліняных фігур узброеных воінаў, якія павінны былі ахоўваць свайго ўладара. Былі ўстаноўлены лукі-самастрэлы, каб забіваць магчымых грабежнікаў. Будаўнікоў грабніцы замуравалі ў ёй. Потым магільны склеп засыпалі зямлёй. Гару замаскіравалі пасеянай травой.

Пра што, на ваш погляд, сведчыць будаўніцтва грабніцы?

§ 27. Грамадства і культура Старажытнага Кітая

- ?! **1.** Як было пабудавана індыйскае грамадства? **2.** Які народ стварыў першую іерагліфічную пісьменнасць? **3.** Якія навукі і чаму былі самымі запатрабаванымі ў краінах Старажытнага Усходу?

«Па сваёй прыродзе людзі блізкія адзін аднаму; па сваіх звычках людзі далёкія адзін ад аднаго», — лічыў кітайскі мудрэц Канфуцый. У чым заключаецца ўнікальнасць кітайскай цывілізацыі? Якія вынаходствы старажытных кітайцаў да гэтага часу паспяхова служаць чалавецтву?

1. Грамадства Старажытнага Кітая. На чале аб'яднанай кітайскай дзяржавы стаяў імператар. Яго ўлада была неабмежаванай. Лічылася, што ён мае боскае паходжанне і з'яўляецца «Сынам Неба». «Неба» для кітайцаў было галоўным бажаством. Таму сваю дзяржаву кітайцы называлі Паднябеснай імперыяй.

У якіх дзяржавах абогатоваралі царскую ўладу? Чаму правіцелі старажытнасці імкнуліся стаць «жывымі багамі»?

Кітайскае грамадства было падзелена на *рангі*, або чыны. Людзі, якія належалі да пэўнага рангу, мелі дакладна вызначаныя правы і абавязкі. Ранг перадаваўся па спадчыне. Яго можна было павялічыць за заслугі перад дзяржавай і за грашовую плату.

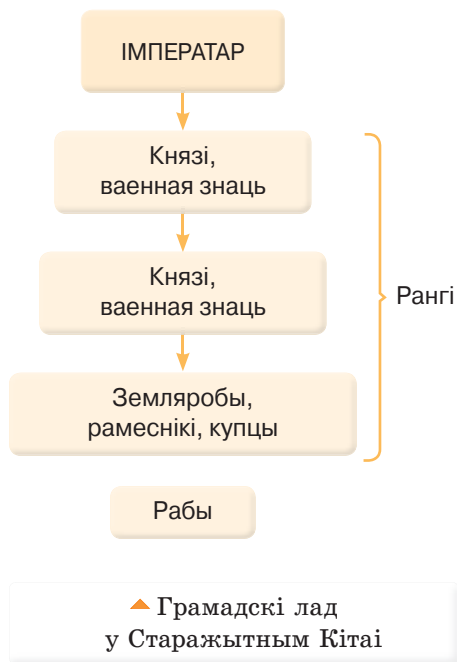
Кітайскія сяляне жылі родавымі абшчынамі, якія складаліся з вялікіх сямей. Абшчына атрымлівала ад дзяржавы зямлю, якую яна апрацоўвала. За гэта частку ўраджаю земляробы аддавалі дзяржаве.

Жыццё свабоднага кітайскага земляроба было цяжкім. Але становішча рабоў — яшчэ горшым. Шмат хто з земляробаў трапляў у рабства. Для гэтага дастаткова было своечасова не аддаць доўг, не заплаціць падатак. Голад прыводзіў да таго, што бацькі прадавалі ў рабства сваіх дзяцей, каб пракарміць сям'ю. Дзяржава ператварала ў рабоў не толькі асуджаных, але і іх сем'і. Раба можна было пазнаць па кляйме на твары і стрыжанай галаве.

2. Канфуцый і яго вучэнне. Адзін з найбольш вядомых старажытнакітайскіх мысліцеляў — *Канфуцый* (551—479 гг. да н. э.). Ён адкрыў спецыяльную школу, дзе моладзь набывала веды і вучылася добрым паводзінам.

Ідэі Канфуцыя ляглі ў аснову жыцця кітайскага грамадства. Яго вучэнне — *канфуцыянства* — патрабавала, каб людзі пакланяліся багам, прытрымліваліся старых звычаяў, шанавалі продкаў і старэйшых. Кожная кітайская сям'я мела прысвечаны продкам храм. Пачцінасць да продкаў стала асновай жыцця кітайскага грамадства.

Дзяржава, паводле меркавання Канфуцыя, павінна будавацца як вялікая сям'я. Як слова бацькі — закон для ўсёй

сям'і, так і загад імператара — закон для ўсёй краіны. Хутка канфуцыянства стала дзяржаўнай рэлігіяй.

3. Пісьменнасць. Кітайцы стварылі сваю пісьменнасць, якая выкарыстоўвае іерогліфы. Першыя вядомыя запісы належаць да сярэдзіны другога тысячагоддзя да н. э. Кожны знак на пісьме абазначаў цэлае слова. Гэта вельмі цяжкая сістэма пісьма. Для таго каб яго асвоіць, трэба было вучыцца шмат гадоў.

с. 167

Кітайцы цанілі людзей, якія былі пісьменнымі і маглі прыгожа пісаць іерогліфы. Узнікла цэлае мастацтва *каліграфіі* — напісанне іерогліфаў тушшу з дапамогай пэндзля. Найстарэйшыя надпісы былі зроблены на касцях жывёл. Потым пачалі пісаць на дошчачках з бамбуку. Але такія кнігі былі вельмі цяжкімі. Выходам для каліграфістаў дазвалялі пісаць на дарагім шоўку. У I ст. да н. э. кітайцы вынайшлі танную і лёгкую паперу, якую выраблялі з драўніны і ануч. У Кітаі вельмі любілі паэзію. Да нас дайшло шмат паэтычных зборнікаў. Звычайна вершы чыталіся пад музыку. З тых далёкіх часоў захаваўся выраз: «Словы могуць падмануць, людзі могуць прыкідвацца, толькі музыка не можа хлусіць».

4. Навуковыя веды. Самымі патрэбнымі ў паўсядзённым жыцці былі матэматыка і астраномія. Кітайскія вучоныя стварылі месяцова-сонечны каляндар і даволі дакладна вылічылі час сонечнага года — 365,25 дня. Яны ведалі 783 зоркі. Астранамічныя веды шырока выкарыстоўваліся ў сельскай гаспадарцы.

Старажытнае паходжанне мае кітайская медыцына. Вядомае цяпер ва ўсім свеце іголкаўкольнае адкрылі кітайцы. У аснову гэтага метаду легла вучэнне пра тое, што розныя кропкі на целе чалавека звязаны з унутранымі органамі. Уздзейнічаючы на такую кропку іголкай, можна лячыць і самі ўнутраныя органы. Напітак з чайных лістоў, вядомы нам як чай, выкарыстоўвалі як лякарства, якое праганяе стомленасць і падаўжае жыццё.

Веды кітайскіх купцоў, якія пабылі шмат у якіх краінах, з'яўляліся асновай першых геаграфічных сачыненняў. Для працяглых падарожжаў па морах і пустынях кітайцы вынайшлі *компас*. У горных раёнах часта адбываліся землетрасенні. Каб хутчэй даведацца пра іх, у Старажытным Кітаі быў вынайздзены прыбор для вызначэння ваганняў зямной паверхні. Кітайцы вядомыя таксама тым, што вынайшлі порох і арбалет — баявую зброю.

▲ Старажытнакітайскі кампас

▲ Прыбор для вызначэння землетрасенняў

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

♦ Грамадства Старажытнага Кітая падзялялася на рангі. На чале дзяржавы стаяў імператар. ♦ Дзяржаўнай рэлігіяй Кітая было канфуцыянства. ♦ Кітайцы стварылі сваю іерагліфічную пісьменнасць. ♦ Старажытнакітайская цывілізацыя падарыла свету мноства адкрыццяў і вынаходак: шоўк, чай, паперу, кампас, іголкаўколванне.

1. Якой была грамадская будова Паднябеснай імперыі? Чаму кітайскага імператара называлі «Сынам Неба»? 2. Прывядзіце словы з тэксту, якія сведчаць пра цяжкае становішча рабоў. 3. Як вы думаеце, чаму вучэнне Канфуцыя да гэтага часу папулярнае ў Кітаі і за яго межамі? 4. Назавіце галіны навукі і культуры, у якіх кітайцы дасягнулі выдатных поспехаў. Якое дасягненне кітайскай цывілізацыі вы лічыце найбольш важным? Чаму?

АФАРЫЗМЫ КАНФУЦЫЯ

Выберыце сабе працу па душы, і вам не прыйдзеца працаваць ніводнага дня ў сваім жыцці.

Мудры чалавек не робіць іншым таго, чаго ён не жадае, каб зрабілі яму.

Хочаш накарміць чалавека адзін раз — дай яму рыбу. Хочаш накарміць яго на ўсё жыццё — навучы яго рыбачыць.

Высакародны чалавек прад'яўляе патрабаванні да сябе, нізкі чалавек прад'яўляе патрабаванні да іншых.

Людзей да паслушэнства можна прымусіць, але да ведаў іх прымусіць немагчыма.

Якія афарызмы Канфуцыя прыцягнулі вашу ўвагу. Чаму? З чым вы не згодны?

▲ Бюст Канфуцыя ва ўнутраным двары Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта

- Растлумачце, чаму ў Мінску паставілі помнік кітайскаму мысліцелю.

Глава 4. СТАРАЖЫТНАЯ АМЕРЫКА

§ 28. Найстаражытнейшае насельніцтва Амерыкі

?! 1. Дзе і калі з'явіліся першыя людзі? 2. Чым прывойваючая гаспадарка адрозніваецца ад вытворчай?

Ніхто дакладна не ведае, калі чалавек упершыню з'явіўся ў Амерыцы. Выпадкова прыйшоў на новую зямлю ўслед за жывёламі? Гісторыя Амерыкі яшчэ чакае сваіх даследчыкаў для ўстанаўлення ісціны.

1. З'яўленне чалавека ў Амерыцы. Амерыку з усіх бакоў абмываюць воды сусветнага акіяна, але перабраўся чалавек на гэты кантынент з Азіі пяшком. Гэта адбылося дзякуючы рэгулярным ваганням узроўню акіяна ў раёне *Берынгава праліва*. Шырыня гэтага праліва, які падзяляе Азію і Амерыку, складае ўсяго некалькі дзясяткаў кіламетраў.

Каля 45 тыс. гадоў таму, пасля чарговага паніжэння ўзроўню мора, паміж Азіяй і Амерыкай узнікла паласа сушы. Па гэтым часовым «мосце» ў Старажытную Амерыку прайшлі статкі жывёл. Услед за імі каля 40 тыс. гадоў таму — першыя перасяленцы з Паўночна-Усходняй Азіі.

2. Найстаражытнейшае насельніцтва Амерыкі. Перасяленцы павольна, але ўпарта асвойвалі новыя тэрыторыі, прасоўваючыся на поўдзень уздоўж Ціхаакіянскага ўзбярэжжа. Людзі асвойвалі і замацоўвалі за сабой найбольш зручныя тэрыторыі.

На змену першабытнаму калектыву прыйшла родавая і племянная арганізацыя грамадства. На чале племені стаяў правадыр. Як правіла, ім станавіўся выдатны воін. З часам улада правадыра стала перадавацца па спадчыне. Вялікі ўплыў мелі родавая і племянная знаць, а таксама жрацы. Ім падпарадкоўваліся земляробы і рамеснікі. Рабы і ваеннапалонныя былі бяспраўныя.

Плямёны і племянныя саюзы, якія рассяліліся, размаўлялі на розных мовах. Адны мовы былі роднаснымі, іншыя — цалкам самастойнымі. Да другога тысячагоддзя да н. э. плямёны

с. 170–171

і племянныя саюзы сталі замацоўвацца на пэўных тэрыторыях. Менавіта ў гэты час у Амерыцы сталі фарміравацца першыя цывілізацыі.

3. Асноўныя заняткі людзей: паляванне і збіральніцтва.

У Паўночнай Амерыцы палявалі галоўным чынам на буйную

▲ Прылады працы найстаражытнейшых жыхароў Амерыкі

- Назавіце прылады працы. Для якіх заняткаў яны выкарыстоўваліся?

дзічыну — мамантаў, бізонаў, аленяў. Асноўным спосабам палявання быў калектыўны загон звера ў загодзя падрыхтаваную пастку. З часам, асабліва пасля вымірання мамантаў, першабытныя людзі ад палявання амаль цалкам перайшлі да збіральніцтва.

На працягу тысячагоддзяў старажытнае насельніцтва Амерыкі вяло прысвойваючую гаспадарку. Людзі былі паляўнічымі, рыбаловамi, збіральнікамі. Паляўнічая

зброя традыцыйна рабілася з дрэва, каменю, косці: дзіды, дроцікі, лукі са стрэламі, сілы і пасткі.

4. Пераход да земляробства. Узнікненне цывілізацый у Старажытнай Амерыцы, як і ў іншых частках свету, звязана з развіццём земляробства. Ачагі земляробства і пераход да аселага спосабу жыцця ўзніклі ў двух раёнах — на тэрыторыі сучаснай *Мексікі* (Паўночная Амерыка) і сучаснага *Перу* (Паўднёвая Амерыка).

Вялікіх поспехаў у развіцці дасягнулі тыя земляробы, якія жылі на ўзбярэжжы Мексіканскага заліва. Яны пражывалі абшчыннымі паселішчамі ў паўпадземным жыллі. Верылі шаманам і чарадзеям, здзяйснялі ахвярапрынашэнні. Але дзяржавы яшчэ не было. Яе з’яўленне звязана з узнікненнем цывілізацыі *альмекаў* у другім тысячагоддзі да н. э.

▲ Вырошчванне кукурузы. Сучасны малюнак

- ☑ Народы Амерыкі першымі навучыліся вырошчваць кукурузу, гарбузы, фасолю, бульбу, памідоры, какававыя зярняты.

Якая з пералічаных сельскагаспадарчых культур была, на вашых меркаваннях, асноўнай у гаспадарцы народаў старажытнай Амерыкі?

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

◆ *Найстаражытнейшыя людзі перасяліліся ў Паўночную Амерыку з Азіі.* ◆ *Паступова народы Старажытнай Амерыкі перайшлі ад прысвойваючай гаспадаркі да земляробства і аселага спосабу жыцця.* ◆ *Народы Амерыкі былі ўмелымі земляробамі.*

- ❓ **1.** Калі і якім чынам, паводле меркавання вучоных, у Амерыцы з'явіліся першыя людзі? **2.** Раскажыце пра заняткі і спосаб жыцця старажытнага насельніцтва Амерыкі. **3.** На аснове тэксту параграфу складзіце схему «Будова грамадства ў Старажытнай Амерыцы». **4.** Якія факты гавораць пра тое, што народы Амерыкі стаялі на парозе стварэння дзяржавы? **5.** Нарысуйце стужку часу і адзначце на ёй усе даты, якія сустракаюцца ў параграфу.

§ 29. Цывілізацыя альмекаў

?! Якімі прыметамі характарызуецца цывілізацыя ў адрозненне ад першабытнага грамадства?

Некаторыя вучоныя называюць іх «бацькамі амерыканскай гісторыі». Іерагліфічнае пісьмо, арыгінальная сістэма лічбаў, каляндар, водаправодныя сістэмы, збор какававых зярнят і каўчуку (соку дрэў для вырабу непрамакальнага абутку). Якія яшчэ дасягненні цывілізацыі альмекаў сталі асновай культуры старажытных народаў Амерыкі?

▲ Карта Старажытнай Амерыкі

1. Альмекі — стваральнікі найстаражытнейшай культуры на амерыканскім кантынентце. Альмекі з'явіліся на ўзбярэжжы Мексіканскага заліва ў трэцім тысячагоддзі да н. э. Нам невядома, адкуль яны прыйшлі. Дакладна гэтак

жа невядома, куды да пачатку нашай эры яны нечакана зніклі. У другім тысячагоддзі да н. э. альмекі стварылі ўласную цывілізацыю. Яны пакінулі багатую культурную спадчыну, якая захоўвае ў сабе нямала таямніц і загадак.

Альмекі жылі асела ў трапічных далінах на захад ад паўвострава *Юкатан*. Збіралі вялікія ўраджаі маісу (кукурузы). Прыручылі сабаку і індычку. Свой рацыён дапаўнялі рыбай, малюскамі і мясам дзікіх звяроў. Альмекі былі ўжо не толькі земляробамі і рыбакамі, але і ўмелымі рамеснікамі і гандлярамі.

З часам паўсталі храмавыя комплексы, вакол іх — гарадскія цэнтры. Найбуйнейшы горад альмекаў — *Ла-Вента* (сучасная назва па месцы правядзення археалагічных раскопак). Яго ўзвышэнне і росквіт адбываецца ў 800—500 гадах да н. э. Гэты горад найбольш ярка ілюструе дасягненні альмекскай культуры.

2. Ла-Вента — горад альмекаў. Ла-Вента займала даволі вялікую плошчу. Галоўным збудаваннем горада з'яўлялася вялізная ўсечаная піраміда 30-метровай вышыні, зробленая з утрамбанай зямлі. Піраміда выкарыстоўвалася ў рэлігійных мэтах. Каля яе падножжа стаялі

▲ Вялікая піраміда Ла-Венты

▲ Каменная галава

✓ Маса вырабаў ад 6 да 40 тон, вышыня — да 2,5 метра.

манументальныя помнікі — стэлы і каменныя фігуры, а вакол — дамы знаці з трысняговымі дахамі і навесамі для ценю. Правіцелі Ла-Венты валодалі неабмежаванай уладай над рамесным людам, гандлярамі і земляробамі.

Важнай часткай гарадскога ансамбля з'яўляліся гіганцкія галовы. Гэта былі каменныя маналіты, вышэйшыя, чым чалавечы рост. Яны адлюстроўвалі галаву чалавека. Падобныя галовы знойдзены і ў іншых гарадскіх цэнтрах. Магчыма, яны перадавалі выявы родавых правадыроў таго ці іншага племені. А магчыма, і тое, што галовы-маналіты падкрэслівалі ўладу правіцеляў над навакольным светам. Як бы там ні было, сэнс і прызначэнне гэтых помнікаў да гэтага часу застаюцца загадкай альмекскай цывілізацыі.

с. 175–177

3. Рэлігійныя ўяўленні і культура. Альмекі верылі ў існаванне замагільнага свету. Яны малявалі сваіх багоў у выглядзе напаўлюдзей-напаўжывёл. У розны час абагаўляліся розныя жывёлы. Але перавага аддавалася *ягуару* — вельмі хуткаму і небяспечнаму драпежніку. Ён адлюстроўваўся страшным, магутным, з апярэнным над бровамі і раздвоеным языком змяі.

Альмекі стварылі свой месяцовы каляндар. У канцы першага тысячагоддзя да н. э. яны перайшлі ад месяцовага календара да сонечнага. Да гэтага ж часу належаць першыя ўзоры альмекскай пісьменнасці, якія дайшлі да нас. Альмекі пакінулі пра сябе памяць як выдатныя разьбяры па камені.

◀ Ягуар і дзіця, якое плача, з рысамі ягуара

ПАДВЯДЗЁМ ВЫНІКІ

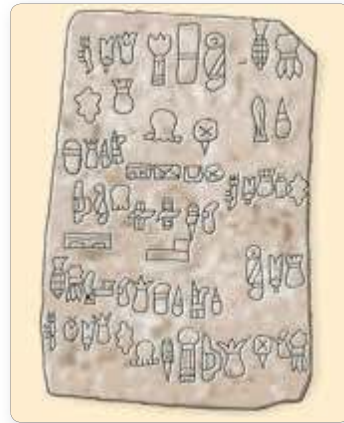
◆ Альмекі сталі заснавальнікамі высокаразвітай цывілізацыі. ◆ Яны стварылі манументальныя помнікі, месяцовы і сонечны каляндар, пісьменнасць. ◆ Аблюбаваным вобразам мастацтва альмекаў была фігура дзіцяці, якое плача, з рысамі ягуара.

- ? 1. Якія падзеі адбываліся ў гісторыі Асірыі і Персіі ў той час, калі цывілізацыя альмекаў перажывала свой росквіт? 2. Пацвердзіце матэрыяламі параграфу той факт, што альмекі дасягнулі ўзроўню цывілізацыі. 3. Паразважайце і выкажыце свае меркаванні: а) пра прызначэнне каменных галоў; б) чаму менавіта ягуар стаў свяшчэннай жывёлай альмекаў; в) пра прычыны знікнення альмекскай цывілізацыі. 4. Якія дасягненні альмекаў вам асабліва запамніліся і чаму?

«КАМЕННАЯ ГРАМАТА» АЛЬМЕКАЎ

Альмекі запамніліся свету не толькі гарадамі і каменнымі галоўкамі, але і вынаходствам першай на амерыканскім кантыненте пісьменнасці. Яна была іерагліфічнай. У 1999 г. у Мексіцы ў час пракладкі дарогі была знойдзена каменная пліта масай каля 12 кг. Яна датуецца прыкладна 900 годам да н. э. Сярод відарысаў, нанесеных на камень, ёсць нешта падобнае да рыб, насякомых, пачаткаў маісу, усяго 62 знакі. Вось толькі сэнс напісанага пакуль зусім незразумелы вучоным.

Абагульненне да глаў «Індыя і Кітай у старажытнасці» і «Старажытная Амерыка»

Вось і скончана знаёмства з найстаражытнейшымі цывілізацыямі Старажытнага Усходу і Амерыкі. Іх гісторыя своеасаблівая і часта загадкавая. Але культурная спадчына народаў Індыі, Кітая, Старажытнай Амерыкі сапраўды бяспэная.

У далінах Інда і Ганга, Хуанхэ і Янцзы ўзніклі найстаражытнейшыя высокаразвітыя цывілізацыі.

На тэрыторыі Індыі былі створаны найстаражытнейшыя гарады, якія адрозніваліся прадуманай планіроўкай. Тут упершыню сталі вырошчваць бавоўнік і ткаць з яго тканіну, а з цукровага трыснягу вырабляць цукар. Да нашых дзён захаваліся трактаты старажытнаіндзейскіх лекараў. Паэмы «Махабхарата» і «Рамаіана» перакладзены на многія мовы свету.

Індзейцы падарылі свету лічбы, якія прыйшлі да нас праз арабаў, таму мы называем іх арабскімі. Шахматы таксама прыдумалі ў Старажытнай Індыі. Тут узнікла адна з сусветных рэлігій — будызм, якую сёння вызнаюць сотні мільёнаў людзей.

Дзякуючы таленавітым і працавітым кітайцам мы пішам на паперы. Мы абавязаны ім вынаходствам компаса, вырабам тонкіх шаўковых тканін, лячэннем іголкаўколваннем.

Народы Амерыкі пазнаёмілі нас з вырошчваннем фасолі, кукурузы, таматаў, любімай беларусамі бульбы, гатаваннем шакаладу.

Спіс вынаходстваў і адкрыццяў народаў Старажытнага Усходу і Амерыкі можна яшчэ доўга працягваць. Іх уклад у сусветную культуру вялізны.

Практычны занятак

1. Работа са стужкай часу.

Начарціце стужку часу. Адзначце на ёй падзеі, пералічаныя ў заданнях. Выканайце разлікі.

1. Дзе раней узнікла цывілізацыя: у Індыі або ў Амерыцы?
2. Ці магла адбыцца сустрэча цара Ашока і імператара Цынь Шыхуандзі?
3. Колькі стагоддзяў таму пачалося будаўніцтва Вялікай Кітайскай сцяны?
4. Ці мог цар Ашока атрымаць кітайскія шаўковыя тканіны, прывезеныя па Вялікім шаўковым шляху?
5. Ці мог Канфуцый абмеркаваць свае ідэі з Будай?

II. Класіфікацыя паняццяў.

Размяркуйце дасягненні старажытных народаў у адпаведных слупках табліцы. Растлумачце іх значэнне.

Індыя	Кітай	Амерыка
-------	-------	---------

Шахматы, каліграфія, каменныя галовы, лічбы, «Рамаяна», кампас, прыручэнне слана, іголкауколванне, водаправод і каналізацыя, індуізм, Веды, шоўк, канфуцыянства, баваўняная тканіна, «Махабхарата», іерагліфічная пісьменнасць, цукар, будызм, папера, санскрыт.

III. Запоўніце параўнальную табліцу.

Пытанні для параўнання	Індыя	Кітай	Цывілізацыя альмекаў
Месцазнаходжанне			
Вядомыя правіцелі			
Рэлігіі			
Пісьменнасць			
Дасягненні			

Абмяркуйце вынікі з аднакласнікамі. Зрабіце вывады.

IV. Творчыя заданні.

Выканайце адно з заданняў на выбар і прадстаўце яго аднакласнікам:

1. Прыдумайце некалькі загадак пра вывучаныя вамі цывілізацыі.

2. Самастойна складзіце крыжаванку (не менш за 10 слоў); выкарыстоўвайце паняцці, імёны, назвы рэк і тэрыторый, народаў.

3. Уявіце, што ў вас з'явілася магчымасць напісаць ліст да аднаго з гістарычных дзеячаў вывучаных краін. Каму б вы напісалі? Чаму?

4. Складзіце «Візітную картку» адной з вывучаных вамі цывілізацый. Адлюстрыце яе асаблівасці і ўклад у сусветную культуру.

СЛОЎНІК ГІСТАРЫЧНЫХ ТЭРМІНАЎ І ПАНЯЦЯЎ

Абшчы́на родавая — аб'яднанне людзей у эпоху першабытнасці. Члены абшчыны былі кроўнымі сваякамі і верылі ў агульнага продка. Жыццём абшчыны кіраваў старэйшына або правадыр. Усе члены родавай абшчыны працавалі разам і атрымлівалі частку агульнай здабычы.

Абшчы́на сусе́дская — аб'яднанне людзей, якое ўключае не толькі сваякоў, але і тых, хто не быў звязаны кроўнай сувяззю. Узнікла ў перыяд пераходу людзей да аселага спосабу жыцця, калі чалавек ужо мог пракарміць сваю сям'ю ў адзіночку. Сем'і жылі асобна, але не ізалявана. Шмат якія працы выконвалі разам.

Араша́емае земляро́бства — апрацоўка зямлі з дапамогай арашэння ў краінах з гарачым кліматам. Арашэнне з'яўляецца неабходнай умовай для вырошчвання бавоўны, рысу і іншых сельскагаспадарчых раслін.

Археалогія — навука, якая вывучае гістарычнае мінулае чалавецтва па рэчавых помніках. Большая частка гісторыі чалавецтва вывучаецца па даных археалагічных раскопак.

Буды́зм — рэлігія, якая ўзнікла ў Старажытнай Індыі ў VI—V ст. да н. э. Паводле паданняў, яе заснавальнік — царэвіч Гаўтама (Буда). Адсюль назва рэлігіі — будызм.

Вытворчая гаспада́рка — від гаспадаркі, пры якім людзі галоўным чынам самі стваралі ўсё неабходнае для жыцця. Асноўнымі заняткамі былі земляробства і жывёлагадоўля.

Гарады́-дзяржа́вы — першыя дзяржаўныя аб'яднанні на Старажытным Усходзе і ў Еўропе. Такія дзяржавы ўключалі горад і прылеглую да яго акругу. На Старажытным Усходзе на чале стаялі жрацы або спадчынныя манархі.

Гістары́чныя крыні́цы — усё, што калісьці было створана людзьмі і захавалася да нашых дзён. Падзяляюцца на тры вялікія групы — рэчавыя, пісьмовыя, вусныя.

Гісторыя — навука, якая вывучае мінулае чалавецтва на аснове гістарычных крыніц.

Дзяржава — форма арганізацыі і кіравання грамадствам на пэўнай тэрыторыі. Дзяржава мае межы, правіцеля, адзіныя законы і армію, збірае падаткі з насельніцтва. Яна забяспечвае парадак і стабільнасць у грамадстве. Першыя дзяржавы ўзніклі на Старажытным Усходзе.

Дынастыя — паслядоўнасць манархаў з аднаго роду, сям'і.

Жрэц — у старажытных рэлігіях служыцель бажаства, які здзяйсняў богаслужэнні, ахвярапрынашэнні і іншыя абрады. Жрацы шанаваліся як пасрэднікі ў зносінах паміж людзьмі і светам багоў і духаў.

Ідал — як правіла, невялікая статуэтка, зробленая з каменю, косці, дрэва, гліны і іншых матэрыялаў. Лічылася носбітам ахоўнай сілы, таму была прадметам культавага шанавання.

Іерогліфы — пісьмовыя знакі ў выглядзе малюнкаў. У перакладзе са старажытнагрэчаскай мовы гэта слова абазначае «таемныя знакі». Егіпцяне называлі іерогліфы «боскай мовай». Іерогліфамі карысталіся таксама жыхары даліны Інда, Старажытнага Кітая, хеты і альмекі.

Імператар — тытул правіцеля вялікай па памерах дзяржавы, створанай у выніку заваяванняў.

Індуізм — рэлігія ў Індыі. Стваралася паступова на працягу тысячагоддзяў. Паслядоўнікі індуізму пакланяюцца шматлікім багам (Вішна, Брахма, Шыва і інш.). У індуізме захавалася шмат першабытных вераванняў: пакланенне свяшчэнным жывотным, з'явам прыроды, культ продкаў і інш.

Камённы век — найстаражытнейшы перыяд гісторыі чалавецтва. Налічвае больш за 2 млн гадоў. Працягласць каменнага веку ў розных частках зямнога шара была неаднолькавай. На змену каменнаму веку прыйшоў бронзавы, затым жалезны век.

Клінапіс — метад пісьма спосабам выціскання на гліне клінападобных рысак. Упершыню ўзнік у Шумеры ў канцы чацвёртага тысячагоддзя да н. э.

Культ — сукупнасць правіл, абрадаў шанавання якога-небудзь духа, бога, чалавека або прадмета з мэтай атрымання яго дапамогі. Да ліку абрадаў належаць ахвярапрынашэнні, святы (працэсіі, танцы), малітвы, якімі кіравалі жрацы і іх памочнікі. На Старажытным Усходзе з’явіўся культ правіцеля, які прыраўноўваўся да божестваў, багоў або да сыноў бога.

Манархія — форма кіравання, пры якой вышэйшая ўлада належыць аднаму чалавеку — манарху. Манарх — цар, фараон і інш. — атрымлівае ўладу, як правіла, па спадчыне.

Паданне — вуснае апавяданне пра гістарычных асоб, мясцовасці і падзеі мінулага. Паданне блізкае да легенды.

Папірус — шматгадовая балотная расліна. Расла ў старажытнасці па берагах і ў дэлье Ніла, а таксама рэк і азёр Трапічнай Афрыкі. З папірусу людзі выраблялі тканіны, абутак, платы, лодкі. Егіпцяне першымі выкарысталі папірус як матэрыял для пісьма.

Прылада працы — прыстасаванне або прадмет, пры дапамозе якіх чалавек выконвае працу ці нейкае дзеянне ў сваіх інтарэсах.

Прысвойваючая гаспадарка — від гаспадаркі, пры якім людзі карысталіся толькі тым, што давала прырода. Асноўнымі заняткамі былі збіральніцтва і паляванне.

Рамяство — выраб розных прадметаў ручным спосабам. Для рамяства характэрна ўжыванне простых прылад працы.

Рэлігія — вера ў звышнатуральныя сілы і істоты, бога або багоў, духаў, якія з’яўляюцца прадметам пакланення.

Савёт старэйшых — сход самых старэйшых і вопытных членаў родавай або суседскай абшчыны. Савет старэйшых быў калектыўным органам кіравання.

Сатрап — правіцель асобнай вобласці (сатрапіі) у Старажытнай Персіі, які прызначаўся царом. Сатрап адказваў за збор падаткаў, чыніў суд, набіраў войскі і кантраляваў мясцовых чыноўнікаў сатрапіі, меў права чаканіць манету.

Скульптура — від выяўленчага мастацтва. Скульптурныя мастацкія творы ствараюцца шляхам разьбы, высякання, лепкі або адліўкі з цвёрдых матэрыялаў: металу, каменю, гліны, дрэва, гіпсу і інш.

Фараон — назва егіпецкіх цароў. Старажытныя егіпцяне лічылі, што царская ўлада ўсталявана багамі. Першым уладаром Егіпта быў бог Ра. Ад яго пайшлі старажытнаегіпецкія цары.

Храм — у старажытных народаў «жыллё», «месцазнаходжанне» бога або багоў. У гонар багоў-заступнікаў людзі ўзводзілі архітэктурныя збудаванні.

Цывілізацыя — больш высокі ўзровень развіцця ў параўнанні з першабытным перыядам. Цывілізацыя характарызуецца наяўнасцю аселага спосабу жыцця, дзяржавы, пісьменнасці, развітой культуры.

Чыноўнік — асоба, якая служыць, мае чын, службовае званне і прызначаецца, а не выбіраецца.

Эра — момант, ад якога вядзецца летазлічэнне, а таксама само летазлічэнне. Эрай лічыцца таксама вялікі гістарычны перыяд, эпоха.

ЗМЕСТ

Ад аўтараў	3
Уводзіны	5
§ 1. Свет старажытнай гісторыі	—
§ 2. Лічэнне гадоў у гісторыі	8
Практычны занятак	11

Раздзел I

АД ПЕРШАБЫТНАСЦІ ДА ЦЫВІЛІЗАЦЫІ

§ 3. Найстаражытнейшыя людзі	12
§ 4. Першыя крокі чалавека сучаснага віду	17
§ 5. Узнікненне мастацтва і рэлігіі	21
§ 6. З’яўленне земляробства і жывёлагадоўлі	24
§ 7. Пераход ад родавай абшчыны да суседскай	28
§ 8. На шляху да цывілізацыі	31
Абагульненне да раздзела «Ад першабытнасці да цывілізацыі»	34
Практычны занятак	—

Раздзел II

ЦЫВІЛІЗАЦЫІ СТАРАЖЫТНАГА УСХОДУ І АМЕРЫКІ

Глава 1. СТАРАЖЫТНЫ ЕГІПЕТ

§ 9. Прырода і насельніцтва Старажытнага Егіпта	36
§ 10. Дзяржава фараонаў	41
§ 11. Ператварэнне Старажытнага Егіпта ў магутную дзяржаву	45
§ 12. Побыт і паўсядзённае жыццё старажытных егіпцяў	49
§ 13. Рэлігія старажытных егіпцяў	53
§ 14. Культура старажытных егіпцяў	58

Глава 2. ПЯРЭДНЯЯ АЗІЯ Ў СТАРАЖЫТНАСЦІ

§ 15. Старажытнае Міжрэчча	63
§ 16. Станаўленне дзяржавы ў Месапатаміі	67
§ 17. Дзяржава Хамурапі	70
§ 18. Асірыя і Вавілонія	74
§ 19. Культура і рэлігія народаў Міжрэчча	79
§ 20. Хецкая дзяржава	84
§ 21. Старажытны Іран	89
§ 22. Старажытная Фінікія	92
§ 23. Старажытная Палесціна	96
Абагульненне да глаў «Старажытны Егіпет» і «Пярэдняя Азія ў старажытнасці»	99
Практычны занятак	100

Глава 3. ІНДЫЯ І КІТАЙ У СТАРАЖЫТНАСЦІ

§ 24. Старажытная Індыя	102
§ 25. Культура Старажытнай Індыі	107
§ 26. Узнікненне дзяржавы ў Кітаі	110
§ 27. Грамадства і культура Старажытнага Кітая	116

Глава 4. СТАРАЖЫТНАЯ АМЕРЫКА

§ 28. Найстаражытнейшае насельніцтва Амерыкі	121
§ 29. Цывілізацыя альмекаў	124
Абагульненне да глаў «Індыя і Кітай у старажытнасці» і «Старажытная Амерыка»	127
Практычны занятак	128
Слоўнік гістарычных тэрмінаў і паняццяў	130

(Назва і нумар установы адукацыі)

Навучальны год	Імя і прозвішча навучэнца	Стан вучэбнага дапаможніка пры атрыманні	Адзнака навучэнцу за карыстанне вучэбным дапаможнікам
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			

Вучэбнае выданне

ГІСТОРЫЯ **Старажытнага свету**

Вучэбны дапаможнік для 5 класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай мовай навучання

У 2 частках

Частка 1

Кошалеў Уладзімір Сяргеевіч
Прохараў Андрэй Аркадзьевіч
Перзашкевіч Алег Валер'евіч
Жураўлевіч Вольга Георгіеўна

Заг. рэдакцыі *Г. А. Бабаева*. Рэдактар *А. М. Паракневіч*. Мастакі *А. Г. Бушкін, А. А. Жданоўская, А. А. Праваловіч*. Мастацкі рэдактар *А. А. Жданоўская*. Тэхнічны рэдактар і камп'ютарная вёрстка *І. І. Дуброўскай*. Распрацоўка макета *І. І. Дуброўскай*. Карэктары *В. С. Бабеня, В. С. Казіцкая, А. П. Тхір, Г. В. Алешка*.

Падпісана да друку 15.04.2019. Фармат 70 × 90 ¹/₁₆. Папера афсетная. Гарнітура школьная. Друк афсетны. Ум. друк. арк. 9,95 + 0,29 форз. Ул.-выд. арк. 5,64 + 0,36 форз. Тыраж 16 000 экз. Заказ .

Выдавецкае рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «Народная асвета» Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь. Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў 1/2 ад 08.07.2013. Пр. Пераможцаў, 11, 220004, Мінск, Рэспубліка Беларусь.

ААТ «Паліграфкамбінат імя Я. Коласа». Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/3 ад 10.09.2018. Вул. Каржанеўскага, 20, 220024, Мінск, Рэспубліка Беларусь.

Правообладатель Народная асвета

ХРАНАЛАГІЧНАЯ ТАБЛІЦА

МАЛАЯ АЗІЯ

XVII стагоддзе да н. э.	Утварэнне Хецкага царства
Каля 1200 года да н. э.	Хецкая дзяржава разгромлена плямёнамі, якія насялялі ўзбярэжжа Эгейскага мора

СТАРАЖЫТНЫ ІРАН

Другая палавіна VI стагоддзя да н. э.	Заваяванне персамі Егіпта і Малой Азіі
522 — 486 гады да н. э.	Праўленне Дарыя Першага

ФІНІКІЯ, ПАЛЕСЦІНА

Трэцяе тысячагоддзе да н. э.	Узнікненне гарадоў-дзяржаў у Фінікіі
Канец XI стагоддзя да н. э.	Утварэнне царства Ізраіль
1005—965 гады да н. э.	Праўленне цара Давіда
965—926 гады да н. э.	Праўленне цара Саламона
X стагоддзе да н. э.	Падзел Ізраільскага царства на дзве дзяржавы — Іўдзею і Ізраіль

СТАРАЖЫТНАЯ ІНДЫЯ

Трэцяе тысячагоддзе да н. э.	Узнікненне дзяржавы ў даліне Інда
Каля 560—480 года да н. э.	Традыцыйныя даты жыцця Буды
Канец VI стагоддзя да н. э.	З'яўленне будызму
III стагоддзе да н. э.	Праўленне Ашокі

СТАРАЖЫТНЫ КІТАЙ

Другое тысячагоддзе да н. э.	Узнікненне кітайскай дзяржавы
551—479 гады да н. э.	Гады жыцця Канфуцыя
221 год да н. э.	Утварэнне Цыньскай імперыі на чале з Цынь Шыхуандзі
221—206 гады да н. э.	Першая старажытная імперыя Кітая — Цынь
III стагоддзе да н. э.	Будаўніцтва Вялікай Кітайскай сцяны пры Цынь Шыхуандзі
II стагоддзе да н. э.	Утварэнне дзяржавы дынастыі Хань

СТАРАЖЫТНАЯ АМЕРЫКА

Другое тысячагоддзе да н. э.	Узнікненне цывілізацыі альмекаў
------------------------------	---------------------------------

Вялікая Кітайская сцяна

